

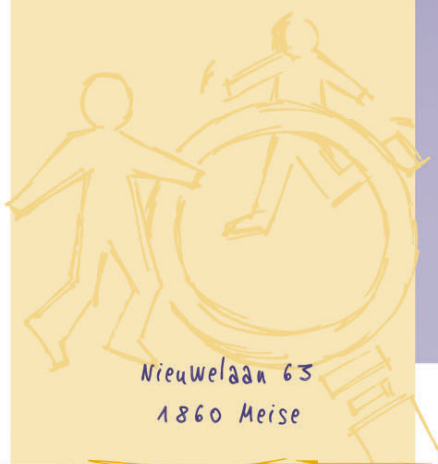

Belevingsonderzoek bij kinderen en jongeren die in armoede leven.

Deel 1: De situering en de theoretische achtergrond

Jan Van Gils
Tine Willekens

Juni 2010

Nieuwelaan 63
1860 Meise

onderzoekscentrum kind & samenleving

**BELEVINGSONDERZOEK BIJ KINDEREN EN JONGEREN DIE IN ARMOEDE
LEVEN**

Deel 1:
De situering en de theoretische achtergrond

Jan Van Gils
Tine Willekens

Onderzoekscentrum Kind & Samenleving vzw
2010

Voorwoord

Dit onderzoeksrapport is een bundeling van twee onderzoeksopdrachten, uitgevoerd door onderzoekscentrum Kind en Samenleving, naar de eigen beleving van kinderen en jongeren van hun 'armoede'. De eerste opdracht is een onderzoek naar de beleving van kinderen (-12 jarigen) in Vlaanderen. Het werd gefinancierd door de Vlaamse Overheid, enerzijds Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, Afdeling Welzijn en Samenleving; en anderzijds het Agentschap Sociaal-Cultureel Werkvoor Jeugd en Volwassenen. De tweede opdracht betrof de beleving van jongeren (12 tot 18 jaar) in beide landsdelen en werd uitgevoerd in opdracht van Unicef België. Dit onderzoeksrapport is opgedeeld in drie duidelijk te onderscheiden delen.

In deel I wordt de situering en de theoretische achtergrond van beide onderzoeken weergegeven.

In deel II komt de beleving van armoede door kinderen aan bod, en

In deel III de beleving van armoede door jongeren.

De concrete aanleiding voor deze onderzoeksopdrachten vormt het Europees jaar voor de bestrijding van armoede en sociale uitsluiting, waarbij in België bijzondere aandacht besteed wordt aan kinderarmoede. Het wordt door de opdrachtgevers en door Onderzoekscentrum Kind en Samenleving belangrijk geacht dat kinderen en jongeren hierbij zelf aan het woord komen. Dit onderzoek vormt daartoe één van de weinige (wetenschappelijke) pogingen.

Dankwoord

Deze onderzoeken waren niet mogelijk geweest zonder de bereidheid, inzet en actieve bijdragen van velen. Hierbij uiten de onderzoekers van Onderzoekscentrum Kind en Samenleving graag hun oprechte dank. Dank aan allen dit onderzoek mogelijk maakten! Met een bijzondere vermelding voor de kinder- en jongerenwerkingen en hun begeleiders. Maar vooral aan alle kinderen en jongeren zelf (uit onderstaande werkingen) die meewerkten en bereid waren hun beleving met ons te delen!

Dank aan:

Kinder- en jongerenwerkingen en hun begeleiders

- Wijkcentrum De Kring, Eeklo: Jan Matthijs en Kathelijne Vangheluwe, Astrid, Natasha en vrijwilligers
- Buurtwerking 't Lampeke, Leuven, kinderwerking Fabota: Karin Nelissen, Jaak en collega's
- Leren Ondernemen, Leuven: Moo Laforce, Marius en Ingrid
- Centrum Kauwenberg, Antwerpen: Lore Motten, Nicky en collega's
- Kids Noord vzw, Antwerpen: Gert Baetens, Wouter en Peter
- D'Broej, Brussel: Bruno Bauwens en Touria Azziz
 - Foyer
 - Jeugdhuis Chicago
 - A Place To Live
 - Centrum West
 - Jeugdhuis Chambéry
- Point Jaune, Charleroi : Florence Magu en Leslie Carpena
- CLAJ, Luik : Nicole Rasquinc en Momo
- SAS AMO, Luik: Giancarlo Paglia en Laurant

Anderen

- Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen: Carolien Patyn en Federick Vanhauwaert, Samira Castermans
- Réseau Wallon de Lutte contre la Pauvreté : Pierre Doyen en Christine Mahy
- Uit de Marge: Jan Deduytsche
- Koning Boudewijn Stichting: Anne Van Meerbeeck
- Unicef: Nele Lefevre, Gaëlle Buyschaert, Isabelle Marneffe, Maud Dominicy
- Vlaamse Overheid, Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. Afdeling Welzijn en Samenleving: Koen Devroey en Charlotte Reilhof, Frank van den Branden
- Onderzoekscentrum Kind en Samenleving: Hilde Lauwers, Stépha van de Walle, Francis Vaningelgem, Peter Dekeyser, Johan Meire, Katleen De Winne, Wouter Vanderstede, Pablo Van Schel
- Vlaamse Dienst Speelpleinwerking: Stephanie Rosseel
- Kinderrechtencommissariaat: Lieven De Rycke

Inhoudstafel

VOORWOORD.....	2
DANKWOORD	3
LEESWIJZER.....	5
1. SITUERING VAN HET ONDERZOEK.....	6
1.1. NOOD AAN ‘DE STEM’ VAN KINDEREN	6
1.2. DE BELEVING VAN KINDEREN IN EEN BREDERE CONTEXT.....	7
1.3. EUROPEES JAAR VAN DE BESTRIJDING VAN DE ARMOEDE.....	8
2. THEORETISCH KADER	9
2.1. ARMOEDE: DEFINITIE.....	9
2.1.1. <i>Historiek</i>	9
2.1.2. <i>Maatschappelijke kwetsbaarheid</i>	10
2.1.3. <i>Coping, veerkracht</i>	10
2.1.4. <i>Empowerment en participatie</i>	11
2.2. KINDERTIJD EN ARMOEDE.....	11
2.2.1. <i>Inleiding</i>	11
2.2.2. <i>Veranderend kindbeeld</i>	12
2.2.3. <i>Participatie versus bescherming?</i>	13
2.2.4. <i>Actief burgerschap en participatie</i>	13
2.2.5. <i>Zingeving en participatie</i>	14
2.3. BELEVINGSONDERZOEK.....	14
3. ONDERZOEKSAANPAK.....	16
3.1. INLEIDING	16
3.2. HOE KINDEREN EN JONGEREN BEREIKEN?	16
3.2.1. <i>Koepelorganisaties</i>	17
3.2.2. <i>Lokale organisaties</i>	17
3.2.3. <i>De kinderen en jongeren</i>	18
3.3. TOEGANG CREËREN TOT DE BETEKENISVERLENING VAN KINDEREN EN JONGEREN	18
3.3.1. <i>Participatief onderzoek</i>	18
3.3.2. <i>Creatieve methoden</i>	19
3.3.2.1. <i>Foto elicitation interview (PEI)</i>	19
3.3.2.2. <i>Striptekeningen</i>	20
3.3.2.3. <i>(Semi) participatieve observatie</i>	21
3.3.2.4. <i>Feedbackmomenten</i>	22
3.4. ANALYSE EN FEEDBACK.....	23
3.5. ETHIEK / DEONTOLOGIE	23
3.6. BEPERKINGEN	25
3.7. VERLOOP VAN HET ONDERZOEK.....	26
4. LITERATUURONDERZOEK: INTERNATIONAAL BELEVINGSONDERZOEK MET KINDEREN IN ARMOEDE.....	27
4.1. INLEIDING	27
4.2. LITERATUURSTUDIE: BELEVING VAN KINDEREN IN ARMOEDE	27
4.2.1. <i>Economische deprivatie</i>	28
4.2.2. <i>Sociale deprivatie</i>	28
4.2.2.1. <i>Vrienden</i>	28
4.2.2.2. <i>Familie</i>	29
4.2.2.3. <i>Buurt</i>	30
4.2.3. <i>Emotionele deprivatie</i>	30
4.2.3.1. <i>Coping en veerkracht</i>	31
4.3. CONCLUSIE	32
LITERATUUR	33
KORTE VOORSTELLING VAN DE DEELNEMENDE KINDER- EN JONGERENWERKINGEN	37
OVER KIND & SAMENLEVING VZW	40

Leeswijzer

Dit rapport is opgebouwd uit drie delen. Ze kunnen ook apart gelezen worden. Voor deze opzet werd gekozen mede omdat het Onderzoekscentrum Kind en Samenleving (verder afgekort als K&S) het belangrijk vindt om zowel de theoretische achtergrond en motivatie van de onderzoeken als de resultaten per leeftijdscategorie uitgebreid te beschrijven.

Deel I beschrijft de situering van deze onderzoeken, vormt een inleiding tot de theoretische achtergrond, en beschrijft de methodologische keuzes die de basis vormen van deze onderzoeken. Om onnodige herhaling te vermijden door telkens te refereren aan “kinderen, tieners en jongeren” wordt in Deel I van dit rapport enkel over “kinderen” gesproken. In lijn met het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind gaat het daarbij om jonge mensen beneden 18 jaar (Lauwers & Vanderstede, 2009: 3). Dit deel geeft de theoretische en methodologische verantwoording voor deel 2 en 3 van dit rapport.

Deel II is een beschrijvende rapportage van het belevingsonderzoek dat uitgevoerd werd in samenwerking met Vlaamse kinderen, d.w.z. met kinderen van 6 tot 12 jaar. Dit onderzoek werd gefinancierd door de Vlaamse Overheid.

Deel III is een beschrijvende rapportage van het belevingsonderzoek dat uitgevoerd werd in samenwerking met Belgische tieners en jongeren (12 – 18 jaar). Het werd gefinancierd door UNICEF België.

1. Situering van het onderzoek

1.1. Nood aan ‘de stem’ van kinderen

In 2008 publiceerde de *Interuniversitaire Groep Onderzoek en Armoede* haar rapport ‘*Kinderen in armoede. Status quaestionis van het wetenschappelijk onderzoek in België*’. De belangrijkste conclusie van dit rapport is dat ongeveer 19% of **bijna 1 op 5 van alle kinderen in België een armoederisico** heeft (Steenssens et al., 2008: 1). Hoewel er sterke regionale verschillen bestaan, leven ook in “het rijke Vlaanderen” meer dan 1 op 10 kinderen in gezinnen met een beschikbaar inkomen onder de armoedegrens. Dit zijn alarmerend hoge cijfers.

Kinderen die in armoede opgroeien kunnen daarom niet meer beschouwd worden als ‘slechts’ een minderheidsgroep die via een specifiek armoedebeleid wordt ondersteund. Armoede is daarentegen voor een substantieel deel van de kinderbevolking in België dagelijkse realiteit. Deze kinderen ondervinden de negatieve invloed van armoede op het gebied van welzijn, ontwikkeling en toekomstmogelijkheden.

Vandaag de dag is nog steeds weinig geweten over de leefwereld van mensen in armoede en over hun persoonlijke perspectief. Er is nochtans al meermaals gewezen op het belang daarvan. Zo stelden de auteurs in het 15^e jaarboek van *Armoede en Uitsluiting*: “*Zowel het geringe belang doorgaans gehecht aan kwalitatief onderzoek naar de leefwereld van mensen in armoede, als het gebrek aan middelen voor dit soort van onderzoek heeft de jongste jaren meermaals aanleiding gegeven tot ongenoegen, binnen en buiten de academische wereld. Het is uiteraard van groot belang dat sociale problemen worden gekwantificeerd. We moeten zicht hebben op de omvang, de verdeling van de risico’s, de evolutie en ook op de effecten van beleidsmaatregelen. Dat doet echter niets af aan de nood van onderzoek in de diepte, naar het ‘hoe’ en ‘waarom’, dimensies die niet helemaal in cijfers kunnen worden gevangen.*” (Vranken et al., 2006: 448). Aan mensen die maatschappelijk kwetsbaar zijn, ontbreekt het gezag om hun eigen cultuur/culturen te laten opnemen en valoriseren in de maatschappelijk erkende cultuur (Vettenburg, 1998, geciteerd in *Uit De Marge*, 2006: 3). Mede hierdoor klinkt hun stem niet door op het macro-niveau, waar beleid, onderzoek en welzijnswerk dat hen aanbelangt vorm krijgen.

De ervaring van armoede, gekoppeld met de status van de kindertijd betekent dat kinderen het risico lopen dubbel uitgesloten te worden en dat zaken die hen aangaan ‘ongehoord’ blijven (Ridge, 2009: 14). Tijdens het rondetafelgesprek dat de vzw *Uit De Marge* in 2008 organiseerde, werd gewezen op het gebrek aan kennis over het perspectief van kinderen en jongeren zelf (*Uit De Marge*, 2009: 4).

Met andere woorden, er is nauwelijks aandacht besteed aan hoe kinderen zelf met armoede omgaan, waar ze kracht uit putten en waar ze het lastig mee hebben. Onderzoek, in België en internationaal, heeft dit aandachtspunt tot op heden links laten liggen (zie Attree, 2004 voor een internationaal overzicht van het beperkt onderzoek). Toch, zo stellen de auteurs van het rapport ‘*Kinderen in armoede*’, is het erg belangrijk dat ook het perspectief van deze kinderen wordt opgenomen in onderzoek en armoedebeleid. Daarom dient er dringend een onderzoek vanuit het perspectief van kinderen in armoede te gebeuren: “*Meer onderzoek is nodig om inzicht te krijgen in de ervaring, betekenisverlening en de copingwijzen van kinderen in armoede*” (Steenssens et al., 2008: 65).

Conventioneel onderzoek naar kinderen en armoede is vaak enkel geïnteresseerd in kinderen, als zijnde ‘volwassenen in wording’. Daarbij gaat men voorbij aan de hedendaagse subjectieve ervaringen van kinderen en minimaliseert men hun ervaringen met en gevolgen van armoede in het dagelijkse leven (McDonald, 2009: 6). Daarnaast is onderzoek naar kinderen in armoede vaak een klein onderdeel van breder onderzoek naar gezinnen in armoede. Hierdoor worden kinderen vooral beschouwd als schakel in de familie-ketting en is er geen specifieke aandacht voor de individuele ervaringen, belevingen en noden van kinderen (McDonald, 2009: 6).

Dit onderzoek vertrekt vanuit de ‘sociology of childhood’. Deze benadert kinderen als actieve sociale actoren [als burgers] die de structuren en processen om hen heen mee vorm geven (Boyden & Ennew, 1997: 10, geciteerd in Morrow, 2001: 2), m.a.w. als volwaardige burgers die het recht hebben tot participatie aan en emancipatie in de maatschappij. Deze benadering, geïnspireerd door én de sociologie én het verdrag inzake de rechten van het kind, is een belangrijke aanvulling voor het psychologisch model dat kinderen vooral benadert als volwassenen in spe, alsof hun enige bestaansreden is: volwassen worden.

Dit onderzoek wil kinderen die leven in armoede een stem geven. Dit betekent niet enkel ze te laten spreken. Het is ook het exploreren van de unieke bijdrage aan het begrip van, en het theoretiseren over de sociale wereld van het perspectief van kinderen (Bluebond-Langner & Korbin, 2007: 162).

Zodoende krijgen kinderen in dit onderzoek de kans hun sociale wereld, hun leven te bespreken en te definiëren, zonder daarbij rekening te moeten houden met of te moeten voldoen aan de sociale parameters van volwassen hegemonische denkkaders. Om die reden werd de term ‘armoede’ niet gebruikt in de communicatie met de kinderen. Het zou hen meteen in een woordenschat en begrippenkader duwen dat niet noodzakelijk het hunne is. Het dreigt hen daarenboven in een slachtofferrol te duwen waarmee ze zich niet identificeren. Het was dus van fundamenteel belang om de kinderen, vanuit deontologisch oogpunt, zelf te laten bepalen wie ze zijn.

Kinderen aan het woord laten, betekent dus niet enkel horen wat ze te zeggen hebben, het impliceert ook ze de ruimte geven hun eigen sociale wereld te omschrijven vanuit hun eigen denkkaders. Hun beleving wordt ernstig genomen, zonder ze te refereren aan de de beleving van volwassenen.

1.2. De beleving van kinderen in een bredere context

Hoe belangrijk het ook is om kinderen zelf aan het woord te laten over hun ‘leefomstandigheden’, zij leveren slechts één soort gezichtspunt. Zij brengen een stuk waarheid aan, maar hun zicht op hun armoede is niet het alomvattende zicht. Om een volledig beeld te krijgen van de complexiteit van de armoedesituatie waarin kinderen leven is de inclusie van hun beleving onontbeerlijk. Maar het perspectief van de ouders en de hele familie zijn daarbij evenzeer van belang. Zonder hun benadering en beleving is het onmogelijk ‘kinderarmoede’ te begrijpen, te vatten, te omschrijven of aan te pakken. Hetzelfde kan gezegd worden over het belang van inclusie van de brede sociale omgeving, waarbij ook de overheid in zijn diverse verschijningsvormen hoort.

Van een heel andere, technische aard zijn er dan weer het gezondheidsperspectief, het onderwijsperspectief, het huisvestingsperspectief, het veiligheidsperspectief...: ze blijken alle

complementair om armoede te begrijpen. Van nog een andere aard is de beschermingsbenadering, de participatieve benadering...

Het is al erg vaak herhaald dat armoede een zeer complex verschijnsel is, niet alleen om te begrijpen maar vooral om er op in te grijpen. Dat is voor kinderarmoede niet anders. Het recente advies van het Vlaams Kinderrechtencommissariaat illustreert dit (Kinderrechtencommissariaat, 2010).

1.3. Europees jaar van de bestrijding van de armoede

Het uitroepen van 2010 tot het Europees Jaar van de Bestrijding van de Armoede en de Sociale Uitsluiting heeft een belangrijke impuls gegeven om dit onderzoek op de agenda te plaatsen. Het voorzitterschap van de Raad van de Europese Unie gedurende de tweede jaarhelft van 2010 was voor België de gelegenheid om hiervan zowel op Belgisch als op Europees niveau werk te maken, met dan nog een extra klemtoon op de kinderarmoede. Diverse overheden op de verschillende beleidsniveaus en diverse organisaties die zich bekommeren om de kinderarmoede zetten heel wat initiatieven op om het thema in de kijker te plaatsen maar ook om beleidsinitiatieven uit te lokken om dit probleem grondig aan te pakken.

De initiatieven zijn te talrijk om op te sommen; overzichten kunnen gevonden worden op internet.

Een groot deel van de initiatieven op Europees vlak zijn te vinden op volgende website: <http://www.2010againstopoverty.eu/?langid=nl>. Voor België is veel informatie te vinden op: <http://www.armoede.be/>

2. Theoretisch kader

2.1. Armoede: definitie

Onderzoek naar armoede en de beleving van armoede moet uitgaan van een gepaste **definiëring van het begrip armoede**.

Zoals Dekkers het in zijn artikel ‘Multidimensionele armoede’ schrijft, zijn er ‘boekenkasten vol geschreven over de conceptualisering van armoede’ (Dekkers, 2003: 64). Die boekenkasten leveren genoeg stof voor een korte historische schets en de bespreking van het begrip armoede en kinderarmoede.

2.1.1. Historiek

In de eerste studies naar armoede werd deze benaderd in absolute termen als het niet kunnen vervullen van fysieke behoeften, zonder enige relatie te maken met de maatschappij waarin iemand leeft (Dekkers, 2003: 64). Later, in de jaren '70, kwam er kritiek op deze benadering en ontstonden er ideeën over het benaderen van armoede als een relatief begrip. Hiermee wordt bedoeld, ‘het niet kunnen vervullen van de basisbehoeften die in de maatschappij als noodzakelijk worden beschouwd’ (Dekkers, 2003: 64). Dit leidde ertoe dat het inkomen de meetbare en vergelijkbare maatstaf werd van armoede. Deze maatstaf bekijkt echter enkel de inkomensarmoede en laat de kwaliteit van het leven buiten beschouwing (McDonald, 2009: 5).

Sinds de jaren '80 beschrijft men armoede niet enkel meer in termen van relatieve inkomens maar worden ook de sociaal-culturele aspecten van armoede meegerekend. Om deze factoren in de discussies te betrekken, werd aldus het begrip ‘sociale uitsluiting’ ontwikkeld (Dekkers, 2003: 64). Hierbij staat de vraag centraal of een huishouden in staat is maatschappelijk te participeren.

De interuniversitaire onderzoeksgroep ‘Onderzoek en armoede’ omschrijft het begrip armoede in haar laatste rapport als volgt (Steenssens et al., 2008: 93): *“Het begrip armoede kan benaderd worden vanuit verschillende gezichtspunten. Het is relationeel, het is verbonden met een sociale context en kan in telkens bredere perspectieven gezien worden, gaande van een definitie van armoede als gebrek aan inkomen naar **een multidimensionele benadering: economische, culturele en sociale armoede**. En sommigen spreken ook over een gebrek aan psychologisch kapitaal. Armoede kan ook gezien worden als sociale uitsluiting, sociale gebrokenheid: zij/wij dualisering. Er is ook de visie op armoede als aanslag op mensenrechten. Deze visie is ontstaan in de verenigingen waar armen het woord nemen.”* Steeds meer is men het erover eens dat armoede niet louter een gebrek aan financiële middelen is, maar dat het te maken heeft met tekorten op meerdere levensdomeinen: een opeenstapeling van problemen waarmee mensen geconfronteerd worden, zoals werkloosheid, schuldenlast, woningnood, gezondheidsproblemen, enz. Mede daardoor ligt de focus nu minder exclusief op de armoede van huishoudens maar tegelijk ook op de sociale uitsluiting van individuen, en van de huishoudens waarin ze leven.

2.1.2. Maatschappelijke kwetsbaarheid

De theorie van maatschappelijk kwetsbaarheid vindt een nauwe aansluiting bij deze benadering van armoede (Vettenburg & Walgrave, 2009: 4-5). Deze theorie vertrekt vanuit een interactionistische benadering van sociale problemen en stelt dat problemen voort komen uit de interactie tussen individuen of groepen en maatschappelijke instellingen. Een ander kenmerk van die kwetsbaarheid is haar cumulatief karakter. Wie ‘gekwetst’ is door de ene instelling (b.v. de school) wordt vanzelf kwetsbaarder voor een andere (b.v. de arbeidsmarkt). Hierdoor worden maatschappelijk kwetsbare mensen steeds weer geconfronteerd met de negatieve aspecten van maatschappelijke instellingen en kunnen ze slechts zeer moeizaam profiteren van het positieve aanbod (Van Regenmortel, 2009: 9).

Daarnaast omvat maatschappelijke kwetsbaarheid ook culturele kenmerken en staan de sociale bindingen centraal. Onder culturele kenmerken worden vooral gezinsaspecten verstaan als het normen- en waardesysteem, de opvoedingsstijl of het zelfbeeld t.o.v. de maatschappij die men meekrijgt vanuit het gezin. De cultuur van maatschappelijk kwetsbaren verschilt van de dominante cultuur van de grote middenklasse en wordt daardoor als ‘onaangepast’ beschouwd (Uit De Marge, 2006: 3). Maatschappelijk kwetsbaren hebben daarbij niet het gezag om hun cultuur te laten opnemen in de algemeen-aanvaarde cultuur en raken hierdoor nog meer gemarginaliseerd (Vettenburg, 1983: 4). Alles wat ‘vreemd’ is voor de grote middelmaat, boezemt wantrouwen en angst in en stoot op verzet en verstoting. Dat vertaalt zich in een veiligheidsdenken dat in de maatschappij steeds meer aandacht krijgt en dat bijdraagt tot de creatie van de vicieuze cirkel van maatschappelijke kwetsbaarheid waar steeds meer mensen in terecht komen.

Mede door dit cultureel verschil is er geen of een zwakke sociale bindingen tussen maatschappelijk kwetsbaren en de leden en instellingen van de gangbare cultuur in de hedendaagse maatschappij. De problematiek van maatschappelijke kwetsbaarheid treft niet enkel individuen. Het gaat om een deel van de bevolking die gesegregeerd wordt in bepaalde wijken, die dezelfde ervaringen delen en deze overdragen over de generaties heen (generatiearmoede). Zoals Vettenburg en Walgrave het verwoorden: maatschappelijke kwetsbaarheid is een doorgeefluik of reproductiesysteem van de maatschappelijke randpositie (Vettenburg & Walgrave, 2009: 6). De theorie biedt een verklaringskader voor sociale ongelijkheid en daarmee sociale uitsluiting, en wijst daarbij op een circulaire causaliteit (Van Regenmortel, 2009: 13).

2.1.3. Coping, veerkracht

Hoe een kwetsbaarheids proces evolueert, hangt gedeeltelijk af van de manier waarop iemand heeft leren omgaan met zijn kwetsbaarheid. Welke coping-strategieën een kwetsbare mens heeft om deze complexe positie het hoofd te bieden en welke veerkracht iemand uitbouwt is persoonsgebonden en wordt mede vorm gegeven door de sociale, maatschappelijke omgeving waar deze persoon zich in begeeft (Vettenburg & Walgrave, 2009: 6).

Coping wordt doorgaans gedefinieerd als: “*de cognitieve aanpassing en gedragverandering waarmee mensen proberen de mentale spanningen die het gevolg zijn van bepaalde problematische situaties of gebeurtenissen in hun leven te reduceren en beheersbaar te maken*” (Lazarus & Folkman, 1984; Lohman & Jarvis, 2000; Shaw-Sorensen, 1993; Schreurs et al., 1993; De Ridder, 1995, geciteerd in Snel & van der Hoek, 2001: 118). Het is dus het omgaan met de stress van een bepaalde situatie in het hier en nu, in de dagelijkse realiteit. Het begrip veerkracht gaat verder en omvat, zoals beschreven door van Regenmortel (2009), “*het vermogen van een mens of een systeem (groep, gemeenschap) om een goed bestaan te leiden en zich, ondanks moeilijke levensomstandigheden, positief te ontwikkelen en dit op een*

sociaal aanvaardbare wijze” (Van Regenmortel, 2009: 12). Veerkracht is dus meer dan enkel het dagdagelijks omgaan met problemen (coping), het is het vermogen om na tegenslagen draagkracht op te bouwen die leidt tot bescherming en welzijn (Grotberg, <http://www.parenting.sa.gov.au/pegs/peg18.pdf>).

Hoe deze twee mechanismen ontstaan en welke factoren exact bijdragen tot de opbouw ervan gaat voorbij aan het doel van dit rapport. Deze korte inleiding is echter van belang om te benadrukken dat mensen uit kwetsbare groepen (zoals mensen in armoede) niet enkel passieve slachtoffers zijn van hun situatie. Het zijn actieve burgers die beschikken over kracht waarop ze aanspraak kunnen doen om verandering aan te brengen in hun eigen leven, maar ook om invloed uit te oefenen op de maatschappij waarin ze leven.

2.1.4. Empowerment en participatie

In de hedendaagse samenleving wordt er weinig tot geen rekening gehouden met deze kracht van kwetsbare mensen en groepen. Als maatschappelijke kwetsbaarheid een interactief proces is dan is het nodig niet enkel uit te gaan van de kracht van maatschappelijke instellingen, waarmee een afhankelijke positie gecreëerd wordt. Het is noodzakelijk daarnaast de kracht van kwetsbaren te identificeren en hierop verder te bouwen. Deze gedachtegang, van het verder uitbouwen van coping-strategieën en veerkracht, wordt vertaald in het begrip ‘empowerment’. *“Empowerment is een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie”* (Van Regenmortel, 2009: 10).

Dit versterkingsproces kan verwezenlijkt worden door het tot stand brengen van diverse verbindingen waarin dialoog, respect en wederkerigheid centraal staan (Van Regenmortel, 2009: 10). Zonder participatie kan empowerment zich niet ontwikkelen. Het op- en uitbouwen van geloof en vertrouwen in de eigen capaciteiten en in de eigen mogelijkheid om zelf invloed uit te oefenen zijn essentieel (Van Regenmortel, 2009: 10).

De centrale betrachting van empowerment is het streven naar volwaardig burgerschap voor iedereen en voor iedereen op zijn unieke manier.

Zoals eerder aangehaald lopen kinderen die in armoede leven het risico dubbel uitgesloten te worden. De ervaring van armoede, gekoppeld met de status van kindzijn betekent dat kinderen ‘ongehoord’ blijven aangaande zaken die hen aangaan (Ridge, 2009 : 14). In wat volgt, komt deze bijzondere ervaring van armoede voor kinderen aan bod.

2.2. Kindertijd en armoede

2.2.1. Inleiding

Kinderen die opgroeien in een maatschappelijk kwetsbare en arme omgeving worden onontkoombaar geconfronteerd met de gevolgen van armoede. De theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid is dus ook voor hen van toepassing. Echter, zoals gesteld in het eerder aangehaalde rapport van de interuniversitaire onderzoeksgroep, kan armoede bij kinderen niet zomaar beschouwd worden als een bijproduct van armoede bij volwassenen (IGOA, 2008: 4). De positie van kinderen is ambivalent omdat hun welzijn mede afhankelijk is van de gezinscontext waarin ze opgroeien, én omdat ze daarbinnen tegelijk ook hun

persoonlijke ervaringen en belevingen hebben omtrent hun situatie. Deze persoonlijke beleving van kinderen voltrekt zich doorheen verschillende ontwikkelingsfasen en in kindspecifieke contexten die duidelijk verschillen van de beleving en context van volwassenen (IGOA, 2008: 4-5).

Om de aandacht hiervoor beter te kunnen begrijpen is het aangewezen hieronder kort in te gaan op het veranderende kindbeeld in de westerse maatschappij en de samenhang hiervan met het ontstaan van de kinderrechten.

2.2.2. Veranderend kindbeeld

Het veranderend kindbeeld heeft zijn roots in de geschiedenis toen de politieke status, het burgerschap van kinderen, expliciet ter discussie stond.

Bij het ontstaan van het democratische gedachtegoed in de 17de eeuw werd het noodzakelijk te bepalen welke burgers de rationele capaciteit bezaten om (in) te stemmen met politieke autoriteit en daarom als dragers van rechten konden worden beschouwd. Daarbij kwam ook de positie van kinderen ter discussie.

Het was vooral de liberale theorie van filosoof John Locke, die kinderen ziet als ‘burgers in wording’ die de het kindbeeld vorm gaf. Hij definieerde kinderen als zijnde van nature onrijp en daarom geen bezitters van rationaliteit, autonomie of de capaciteiten om autoriteit te hebben over zichzelf. Kinderen hebben volgens deze zienswijze niet de nodige ervaringen in en kennis van de wereld om weloverwogen beslissingen te maken. De opsomming van al deze ‘tekortkomingen’ leidde tot een paternalistisch beeld van kinderen als incompetent burgers die nog geen rechten kunnen bezitten en die vooral bescherming moeten genieten vanwege volwassenen. Kinderen krijgen zo de status van een kwetsbare groep mensen die afgeschermd moet worden van de wereld om hen heen.

Het hedendaagse kindbeeld gaat meer uit van de competenties van kinderen. Zo beschouwt de ‘sociology of childhood’ de kindertijd als een fase van ‘zijn’ en niet enkel als een staat van ‘worden’ (Kellett et al., 2004: 28). Het leven van kinderen en de ontwikkeling van hun kennis en capaciteiten staan niet in de wacht tot zij de status van volwassenheid bereiken: zij zijn nu al burgers. Wanneer de theorie gevolgd wordt die verklaart dat iemand die belangrijke belangen heeft ook rechten heeft, zijn kinderen burgers. Zij hebben belangen en zijn geëngageerd in de alledaagse maatschappij, en zijn daarom dragers van rechten (Archard, 2004: 54).

Sinds 1979 bestaat er sterke openbare consensus over het idee dat kinderen rechten hebben. Deze rechten werden opgetekend in de Verklaring inzake de Rechten van het Kind, die sinds 1989 vertaald en wereldwijd aanvaard werd als Het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK).

Het IVRK stelt dat kinderen burgers met rechten zijn. Bepaalde rechten worden participatierechten genoemd, andere beschermingsrechten. Enerzijds zijn kinderen subjecten, bekwaam om een bepaalde mate van zelfbeschikking te hebben (Archard, 2004: 60), anderzijds stelt het beschermingsprincipe, dat “een kind, om reden van zijn lichamelijke en geestelijke onrijpheid, de nodige speciale voorzorgsmaatregelen en zorg nodig heeft” (Archard, 2004: 60). Tussen beide moet een evenwicht gezocht worden.

2.2.3. Participatie versus bescherming?

Zoals verwoord door Evans en Spicer (2008) schuilt in de confrontatie van beide ‘rechten’ het gevaar dat het paternalistische idee ‘kinderen in een staat van worden’, hun ‘hedendaagse zijn’ overschaduwt.

“Het is natuurlijk aantrekkelijk om een paternalistisch idee te steunen omdat kinderen meer risico lopen, kwetsbaarder zijn en bloot staan aan specifiek kwaad, net omdat het kinderen zijn” (Archard, 2004: 61). Het is echter niet geoorloofd om kinderen als een afgescheiden groep mensen te behandelen, enkel en alleen omdat ze jong zijn, dit kan niet méér gerechtvaardigd worden dan de exclusie van welke maatschappelijke groep dan ook (Boyden & Levison, 2000: 8.). Kinderen staan, net als volwassenen, in constante relatie en interactie met de wereld om hen heen, die ze beïnvloeden en waardoor ze beïnvloed worden. Volgens dit gedachtepatroon zijn dus zowel volwassene als kinderen in een constant proces van ‘burgers in wording en ontwikkeling’. Beide zijn ze tezelfdertijd in een proces van ‘worden’ en ‘zijn’, een onderhandeling van hun hedendaagse relaties met hun voormalige zelf en in reactie op hun ontmoetingen met anderen (White, 2002: 1097). Dit maakt hen tot burgers in het democratische gedachtegoed. Democratie in de brede zin van het woord is immers de betrokkenheid van burgers bij het uitbouwen van de eigen gemeenschap (Van Gils, 2001: 19).

2.2.4. Actief burgerschap en participatie

Uit de voorgaande argumentaties is het duidelijk geworden dat kinderen burgers zijn en dragers van rechten, en dat ze deel uitmaken van een democratie. Vervolgens rijst de vraag of ze ook beschouwd kunnen worden als actieve burgers. Actief burgerschap wordt doorgaans omschreven als de gerichte en uitgesproken activiteit om deel te nemen aan het maatschappelijke leven. Hierbij voelt de mens zich verbonden met en uitgedaagd door de maatschappij en heeft hij/zij het gevoel deze te kunnen beïnvloeden (Van Gils, 2001). De hedendaagse maatschappij laat kinderen vaak niet toe hun actief burgerschap uit te oefenen. Ze worden dan in de hoek geduwd van burgers die de samenleving om zich heen absorberen en die enkel consumeren i.p.v. bijdragen aan de maatschappij. Hoewel kinderen dus wel actieve burgers kunnen zijn, worden ze vaak door bestaande maatschappelijke structuren niet erkend als actieve burgers waardoor ze gemarginaliseerd worden en hen participatie wordt ontzegd (Corsaro, 2005: 6).

Wanneer de kindertijd bekeken wordt in een structureel perspectief, blijkt dat deze een specifieke structuur heeft: dat kinderen gedurende deze tijd blootgesteld worden aan dezelfde maatschappelijke krachten als volwassenen en dat het kind zelf mee vorm geeft aan deze kindertijd. Daarnaast is kindertijd voor elk individueel kind een tijdelijke periode, maar voor de samenleving is kindertijd een permanent aanwezige, structurele categorie die nooit verdwijnt. Kindertijd is dus een structurele vorm die altijd aanwezig is in de maatschappij, en die verbonden is met andere structurele kenmerken zoals sociale klasse, geslacht etc. Een verandering in één van deze sociale vormen heeft zijn invloed op de invulling van de structurele vorm kindertijd (Corsaro, 2005: 3-4).

In dit sociologische perspectief vinden we steun voor de aanname dat kinderen actieve burgers en sociale subjecten zijn, actief geëngageerd in en zich bewust van de wereld om hen heen (Liebel, 2003: 271). Sociale subjecten vormen hun eigen zingeving en identiteit die beïnvloed wordt door de omstandigheden en die deze ook beïnvloedt.

2.2.5. Zingeving en participatie

Zingeving wordt hier gedefinieerd als het proces waardoor mensen greep krijgen op hun omgeving. Door kinderen als zingevers te zien, worden zij beschouwd als actoren. De vaardigheid van een individu om een zingevingproces op zo'n manier aan te gaan dat hij/zij de vorm van die zingeving beïnvloedt, is de definitie van actorschap die in dit rapport gebruikt zal worden (Archard, 2004: 6 ; Fraser & Robinson, 2004: 76).

Het belang van zingeving, wanneer er gesproken wordt over participatie van kinderen, is tweeledig. "Participatie is slechts nodig waar er verschillende zingevingen zijn en participatie is maar zinvol als zij tot verdere zingeving leidt" (Van Gils, 2001: 47). Dit leidt onlosmakelijk tot de conclusie dat de participatie van kinderen, net omdat ze verschilt van die van volwassenen, dient gerespecteerd te worden, en dat zij actief betrokken moeten worden bij besluitvorming die hen aangaat (Van Gils, 2001: 14).

Dit onderzoek is geïnspireerd door bovenstaande visie en gegrond in het IVRK dat kinderen het recht garandeert om in eerste instantie **een eigen mening te vormen** en deze vervolgens ook uit te drukken zodat er rekening mee gehouden wordt. Daarbij is het belangrijk de kinderen geen 'volwassen' wereldbeeld of definitie van begrippen op te dringen. Dit onderzoek had als doel ontvankelijk te zijn voor de eigen interesses, bekommernissen en betekenisgeving van kinderen.

2.3. Belevingsonderzoek

Kennis kan gegenereerd worden op verschillende manieren. Echter, de academische wereld, vooral in het westen, vertrouwt voornamelijk op empirische en herhaalbare observaties en kritische reflecties, die gecodificeerd kunnen worden in het geschreven woord, als de basis van valide kennis. Zoals Conquergood het verwoordt: "kennis wordt op deze manier verankerd in wetenschappelijke paradigma's en gecodificeerd in het gedrukte woord" (Conquergood, 2002, geciteerd in Singhal, 2006: 314). Alle kennis die niet op deze gecodificeerde manier wordt vastgelegd, wordt vervolgens afgedaan als niet legitiem. Het spreekt voor zich dat een wereldbeeld dat enkel opgebouwd is uit dit soort kennis vele blinde vlekken bevat. De laatste decennia ontstaat er echter steeds meer animo, ook in de wetenschappelijke wereld, voor het gebruik van multiële en alternatieve manieren om kennis te vergaren (Signal, 2006: 315). Daarbij erkent men dat kennis sociaal geconstrueerd is en dat de participatie van kinderen essentieel is in kennisproductie, om hun meningen, noden en kwaliteiten beter te leren kennen (Lauwers & Vanderstede, 2009: 3). Zoals Chambers het verwoordt, "participatieve methoden verleggen de traditionele balans van gesloten naar open, van individueel naar groep, van verbaal naar visueel en van meten naar vergelijken (Chambers, 1997: 104, in: Greene & Hogan 2005: 254).

Creatieve, participatieve methoden kunnen de instrumenten leveren die de onderzoeksdeelnemers in staat stellen om externe representaties of symbolische werelden te produceren die kunnen fungeren als visuele data. Deze data voldoen niet aan de nauwe definitie van realiteit en waarheid maar bieden een opening in het krijgen van inzichten in hoe mensen hun ervaringen organiseren en representeren (Flick, 2002: 29-37, in: Green & Hogan, 2005: 255).

Dit onderzoek is zo'n kwalitatief onderzoek, meer bepaald een belevingsonderzoek, een vorm van onderzoek die zich richt op de verschillende zingevingprocessen die mensen hanteren om betekenis te verlenen aan hun omgeving. Het kind wordt hier dus expliciet benaderd als actor. Dit onderzoek vertrekt vanuit de constructivistische epistemologie. Volgens deze benadering wordt zingeving geconstrueerd door sociale actoren die de vaardigheid hebben om de vorm die zingeving aanneemt te beïnvloeden (Robinson 2004, geciteerd in Fraser, 2004: 24). Hierbij ligt de nadruk op de vaardigheid van kinderen om hun eigen kindertijd en cultuur te creëren.

Het theoretische perspectief dat dit onderzoek inspireert is het interactionisme of symbolische interactionisme. Zoals Crotty het formuleert: zingeving wordt onttrokken uit en ontstaat door de sociale interacties die een persoon heeft. Deze interacties worden door een interpretatief proces verwerkt en aangepast door de ervaringen die een persoon opdoet (Crotty, 1998: 72). Dit belevingsonderzoek wil de zingeving van kinderen aangaande hun eigen leefsituatie in kaart brengen, hun eigen interactie met en zingeving aan de wereld om hen heen.

3. Onderzoeksaanpak

3.1. Inleiding

Zoals eerder beschreven is onderzoek naar ‘armoede’ een delicate kwestie. Armoede is een dynamische sociale constructie die geen vastliggende betekenis en waarde heeft maar vorm krijgt in een ‘onderhandelde realiteit’. Kinderen zijn actieve sociale actoren die niet zomaar de passieve ontvangers zijn van een ‘volwassen socialisatie’: zij geven zelf vorm en invulling aan hun socialisatie. Kinderen creëren hierin hun eigen betekenisgeving, ze geven zelf zin en betekenis aan hun leven en de sociale wereld waarin ze functioneren. Het is mogelijk veel te leren van de sociale realiteit van kinderen door te luisteren naar kinderen, door te luisteren naar hoe zijn de sociale realiteit van hun eigen leven beschrijven, die ingebed is in dagelijkse relaties en gedragingen (Backett-Milburn et al., 2003: 616). Om deze betekenisverlening en zingeving van kinderen over hun sociale realiteit te achterhalen, is het van belang methoden en technieken aan te wenden die uitgaan van de participatie van kinderen en die op hun maat gesneden zijn.

In wat volgt wordt beschreven hoe de participanten aan dit onderzoek benaderd werden, zonder ze vooraf te categoriseren als ‘arm’. Daarna worden de epistemologie en methodologie beschreven die de grondslag vormen van dit onderzoek. Vervolgens worden enkele van de gebruikte methoden uitgebreid beschreven.

Aan het einde van dit hoofdstuk wordt er stil gestaan bij de ethische en deontologische overwegingen die centraal stonden in dit onderzoek en wordt er in gegaan op de limieten van deze studie.

3.2. Hoe kinderen en jongeren bereiken?

Het is niet evident om kinderen en jongeren te bereiken zonder ze expliciet te bestempelen als arm. Dit diende ten alle prijze vermeden te worden om redenen die hoger uiteengezet zijn. Daartoe werd door het onderzoekscentrum Kind en Samenleving een onderzoeksconcept uitgewerkt waarbij de betrokkenheid van koepels en lokale organisaties actief rond het thema kinderen en armoede, zeer belangrijk was.

Nog voor het onderzoek opstartte, werd de haalbaarheid van het concept getoetst bij *Uit De Marge, het Steunpunt voor Jeugdwerk met Maatschappelijk Kwetsbare Kinderen en Jongeren*. Het concept hield in dat de onderzoeksactiviteiten ingebouwd werden in lokale werkingen met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. Door een positieve reactie, werd een ingang gevonden voor een gunstige werksituatie: het liet toe om kinderen te bereiken die tot de doelgroep behoorden (zonder ze als ‘arm’ te moeten benoemen) en om bij de hele opzet de hulp te krijgen van mensen die reeds een vertrouwensrelatie hebben met de kinderen. Deze situatie bood ook de gelegenheid om bij te dragen tot een doelstelling van de lokale werkingen: de empowerment van de kinderen en een ondersteuning van de lokale werkingen. *Uit De Marge* zag winst in onze samenwerking omdat ook zij de wens hadden om kinderen nog meer aan het woord te laten.

Dat hierdoor evenwel slechts kinderen en jongeren aan het woord kwamen die aangesloten zijn bij een dergelijke werking, is evenwel een beperking: daardoor komen enkel kinderen en jongeren aan bod die zich niet (meer) in een situatie van sterk sociaal isolement bevinden.

3.2.1. Koepelorganisaties

Een eerste stap was dan ook het contacteren van enkele koepelorganisaties die de belangen behartigen van of samenwerken met lokale organisaties die werken met mensen in armoede. Uit de Marge, het Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen en het Réseau Wallon de la Lutte contre la Pauvreté wilden meewerken aan het onderzoek en verschaffen ons de contactgegevens van enkele van hun leden die een kinder- of jongerenwerking organiseren. Kind en Samenleving oefende geen directe invloed uit op deze selectie.

3.2.2. Lokale organisaties

Alle lokale organisaties werden telefonisch en/of via email gecontacteerd. Er volgden telefonisch contacten. Vooreerst werd informatie verschaft over de opdrachtgevers en het onderzoekcentrum Kind en Samenleving. Daarnaast werden de visie, het doel, de werkwijze en de beoogde doelgroep van het onderzoek besproken en werd de ruimte voor samenwerking afgetast. Dit vergde meer tijd dan voorzien was.

Alvorens hun deelname te bevestigen hadden alle lokale werkingen een intern overleg met de begeleiders van de kinder- en jongerenwerkingen, al dan niet met een vertegenwoordiger van Kind en Samenleving aanwezig. Het betrekken van de begeleiders was cruciaal voor Kind en Samenleving omdat dit onderzoek extra engagement van hen vroeg. Als wekelijkse begeleiders van de kinderen en jongeren hadden zij immers een vertrouwensband met onze respondenten, waar de onderzoekers van Kind en Samenleving niet aan zouden kunnen tippen. Daarnaast was hun hulp ook broodnodig voor het op maat snijden van de concrete aanpak: om aan te sluiten bij de lokale werkingscultuur en om af te tasten wat maximaal haalbaar was. Hun engagement was ook van belang om na afloop van het onderzoek gelijkaardige acties verder te kunnen ontwikkelen, in lijn met de conclusies van het onderzoek.

Enkele organisaties zagen, vrij snel of in een later stadium, af van deelname. Redenen die hiervoor werden aangehaald waren: een onstabiele personele of groepsbezetting, de prilheid van de werking, onderzoeksmoeheid van de organisatie of de doelgroep, een verschil in visie van de werking en het onderzoek, en de afwezigheid van een vertrouwensband tussen de kinderen/jongeren en de onderzoeker van K&S.

Mede door de terughoudendheid van een aantal lokale werkingen liep het onderzoek in het begin stadium vertraging op.

Andere lokale organisaties waren van bij de aanvang erg enthousiast over de samenwerking. Enkelen gaven aan al geruime tijd te wachten op dit soort onderzoek, onder meer omdat het een inhoudelijke ondersteuning kon bieden voor hun werking.

Voor het onderzoek met kinderen (6-12 jaar) engageerden zich volgende werkingen:

- Buurtwerking 't Lampeke: Kinderwerking Fabota (Leuven),
- D'Broej (Brussel),
- Wijkcentrum De Kring (Eeklo),
- Centrum Kauwenberg (Antwerpen),
- Leren Ondernemen (Leuven).

Met uitzondering van D'Broej maken al deze bestaande werkingen deel uit van het proeftuinenproject, een samenwerkingsverband tussen Uit de Marge vzw en Het Vlaams Netwerk waar armen het woord nemen¹. Het onderzoek met kinderen werd uitgevoerd in Vlaanderen en gesubsidieerd door de Vlaamse Overheid. Een gelijkaardig onderzoek in Franstalig België is later op gang gebracht door L'Observatoire de L'Enfance. Door beide onderzoeken te combineren, krijgt men een beeld van zowel Vlaamse als Franstalige min-twaalfjarigen.

Voor het onderzoek met tieners (12-14 jaar) en jongeren (15-19 jaar) werkten mee:

- D'Broej (Brussel),
- Wijkcentrum De Kring (Eeklo),
- Kids Noord vzw (Antwerpen),
- Point Jaune (Charleroi),
- CLAJ (Luik),
- SAS AMO (Luik).

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van UNICEF België.

3.2.3. De kinderen en jongeren

Bij de werving van deze organisaties werd gezocht naar een zo groot mogelijke diversiteit i.v.m. geslacht, leeftijd en afkomst bij de kinderen en jongeren. Al naargelang de lokale organisatie waren de onderzoekers minimaal eenmaal tot maximaal een tiental keren aan de slag met de kinderen en jongeren. Het waren ook niet steeds dezelfde kinderen of jongeren die aanwezig waren: de stabiliteit wisselde naargelang de werking. Ook de duur van de diverse sessies liep uiteen.

Uiteindelijk werden er een 110-tal tieners en jongeren betrokken bij het onderzoek. Allen samen waren ze zo'n 70 uur aan het woord. Er namen meer jongens deel dan meisjes en uiteindelijk werden er meer jongeren van 'niet Belgische' origine bereikt dan van Belgische origine.

Er waren tevens 57 kinderen actief betrokken in het onderzoek en samen met hen werden er 110 actieve uren doorgebracht.

3.3. Toegang creëren tot de betekenisverlening van kinderen en jongeren

3.3.1. Participatief onderzoek

Door de gevoeligheid van het onderwerp dienden methoden ontwikkeld te worden waarbij de kinderen op een indirecte manier vertelden over hun eigen leefsituatie. Ze moesten het mogelijk maken om het onderwerp te exploreren met de kinderen zonder hen te stereotyperen en daarmee te marginaliseren (Veala, in Green & Horgan, 2005: 255).

Daarnaast was het voor dit sociale onderzoek van belang dat de methoden voldoende openheid en uitnodiging boden waardoor de kinderen zelf konden bepalen welke onderwerpen

¹ Dit proeftuinenproject (subsidie participatiedecreet) dat een samenwerking vormt tussen Uit de Marge vzw en Het Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen, begeleidt kansengroepen bij het ontwikkelen van jeugdverenigingen. Dit project wil het werken met kinderen en jongeren in armoede als specifieke werkvorm profileren en vooral het perspectief van de jongeren zelf in de aandacht brengen (bron: http://www.vlaams-netwerk-armoede.be/documents/nieuwsbrieven/2009/Nieuwsbrief%202009_05.pdf).

aan bod kwamen (Lauwers & Vanderstede, 2009: 4). Omdat dit onderzoek gebaseerd is op de ervaringen van kinderen en hun beleving, was het noodzakelijk methoden aan te wenden die ruimte lieten voor de verbale en non-verbale expressie (Lauwers et al., 2005: 2). Zodoende moesten de methoden participatief en non-directief van aard zijn, en moesten ze het mogelijk maken dat kinderen zelf de controle kregen over het gegenereerde materiaal (Veala, in Green & Horgan, 2005: 255).

Een bijkomend aspect bij de methodiekontwikkeling was vanzelfsprekend de ontwikkelingsfase waarin de kinderen zich bevinden, maar ook belangrijk was de onderhandeling tussen de onderzoekers en begeleiders enerzijds en de bijsturende feedback van de kinderen. Omdat kinderen net als volwassenen onderling verschillen in hun competenties, tradities, gewoonten en ervaringen, nam deze onderhandeling steeds een andere vorm aan en resulteerde daardoor ook in een diverse onderzoeksaanpak met daarbij horende verschillende onderzoeksmethoden (Fraser, 2004: 24-25).

Om ervoor te zorgen dat kinderen deze onderhandelingspositie konden en wilden aannemen was het nodig dat kinderen zich veilig voelden binnen de onderzoeksomgeving en binnen het onderzoek. Dit slaat niet enkel op de vertrouwelijkheid van de gegenereerde data maar ook op het algemene basisgevoel van zich ergens 'veilig', 'je op je gemak' voelen (Lauwers et al., 2005: 3-4). Daardoor werd er gekozen voor een informele houding van de onderzoeker en een informele onderzoeksopstelling waarbij bekende vertrouwenspersonen uit de lokale werkingen de algemene leiding over de activiteiten met de kinderen hadden.

3.3.2. Creatieve methoden

Voorafgaand aan het onderzoek was er dus geen afgelijnde set technieken en methoden uitgedacht. Het moest wel gaan om methoden die ruimte lieten voor de expressie van verschillende waarden, meningen en interpretaties en die een directe relatie hadden met de leefsituatie.

De diversiteit in het gebruik van creatieve instrumenten was belangrijk omdat deze niet enkel maximale participatie toestaan maar ook omdat ze het mogelijk maken kennis op een speelse wijze te delen met anderen en nieuwe kennis te genereren (Veala, In: Green & Hogan, 2005: 254). Daarnaast kan gesteld worden dat hoe meer verschillende bronnen van informatie men gebruikt, hoe waarschijnlijker het is dat de onderzoeker de boodschap van het kind ook helemaal meekrijgt (Green & Hogan, 2005: 16).

In dit participatief belevingsonderzoek werden diverse op maat gesneden creatieve methoden gebruikt om de beleving van kinderen, hun kennis, ervaringen en betekenisverlening aangaande hun eigen leven te exploreren. De gebruikte methoden en technieken met kinderen zijn foto elicitation interviews, kampen bouwen, schilderen en een boek maken met kinderen, live striptekeningen bij verhalen van kinderen maken, participatieve observatie, toneel rond plagen en pesten, stellingenspel, tekenen op grote vellen papier, etc. De aangewende methoden met jongeren zijn foto elicitation interviews, participatieve observatie, babbelbox, interviews door jongeren met buurtbewoners en hulpverleners, informele gesprekken, stadsspel, alterego fotoshoot etc. Enkele van deze methoden worden hierna beschreven.

3.3.2.1. Foto elicitation interview (PEI)

Foto's zijn een visuele weergave van de omgeving, personen, etc. die zonder extra uitleg van de fotograaf weinig informatie verschaffen voor onderzoek. Foto's worden echter wel interessant wanneer ze als medium van communicatie tussen onderzoeker en participant

gebruikt kunnen worden en zo toegang verlenen tot de subjectieve betekenisgeving van de foto's. PEI is mede daardoor vooral interessant in het werken met kinderen en jongeren. Door foto's als leidraad te gebruiken in interviews heeft het kind/de jongere de regie van het gesprek in handen, waardoor de machtspositie van de onderzoeker/begeleider wordt gereduceerd. Daarnaast bieden foto's aan kinderen een visueel houvast die de betrokkenheid/aandachtsspanne stimuleert en bieden ze de mogelijkheid om de vraag-antwoord structuur van een klassiek interview te vermijden. PEI creëert de unieke mogelijkheid voor kinderen en jongeren om de onderzoeker/begeleider te onderwijzen over bepaalde aspecten van hun sociale wereld die anders als vanzelfsprekend aangenomen of genegeerd zouden worden (Clark-Ibañez, 2004 : 1512).

Werkwijze

Voor dit onderzoek kregen kinderen de opdracht foto's te maken van 'die dingen, mensen en plaatsen waar ze zich goed en minder goed bij voelen, die ze tof en minder tof vinden, plezierig en minder plezierig vinden'. De exacte formulering van de opdracht werd per werking pasklaar gemaakt voor de specifieke groep kinderen, in samenspraak met de begeleiding. Deze opdracht legde het bepalen van de onderwerpen in handen van de kinderen. Nadat de foto's ontwikkeld waren, besprak een onderzoeker van K&S deze individueel met elk kind. Daarbij werd benadrukt dat het kind zelf kon aangeven wanneer hij/zij over bepaalde dingen niet wilde praten en dat hij/zij het gesprek kon beëindigen wanneer hij/zij dat nodig vond. Van alle gesprekken werden audio-opnamen gemaakt, met toestemming van de kinderen. Daarnaast werd privacy gegarandeerd over het beeldmateriaal dat zij geproduceerd hadden en ontvingen alle kinderen (wanneer ze dit wensten) een kopie van al hun foto's.

Bevindingen

De kinderen die meewerkten aan dit onderzoek waren allen, zonder uitzondering, enthousiast over het werken met foto's. Het 'krijgen' van een eigen analog fototoestel, het zelf mogen beslissen waar foto's gemaakt werden en het ontvangen van de uiteindelijke geprinte foto's leidde tot enthousiasme bij de kinderen. In samenspraak met de begeleiding van de kinderen werd het foto onderzoek bijna altijd ingekleed in een groter thema, waarbij het 'onderzoeken van de eigen wereld' centraal stond. Kinderen gingen zo, als detectives op onderzoek uit in hun eigen leven. PEI leidde zo tot een zeer speelse, informele maar voor zowel kinderen, lokale organisaties als voor het onderzoek informatieve werkvorm.

Deze methode zorgde ervoor dat kinderen de regie over het gesprek hadden. Om meer diepgang te krijgen in de onderwerpen die de kinderen in hun spontane verhalen over de foto's aanbrachten, was het aan de onderzoeker om op gepaste wijze door te vragen. Daarbij bleek dat kinderen vaak op non-verbale manieren aangaven wanneer ze liever wel of niet verder willen praten over een bepaald onderwerp. De ervaring leert dat sensitiviteit en responsiviteit van de onderzoeker naar het kind toe dan ook essentieel waren om het gesprek constructief verder te zetten. Bij jongeren leidde dit tot gesprekken met een duur van 15 tot 70 minuten.

3.3.2.2. Striptekeningen

Anders dan andere onderzoeken die tekeningen gebruiken als onderzoeksmethode werd hier geen beroep gedaan op het tekentalent van kinderen maar op die van een professionele tekenaar. De winst in deze manier van werken werd vooraf gevonden in het visueel voorstellen van de wereld van kinderen op basis van hun eigen verhalen, zonder dat ze daarvoor zelf hun aandacht moeten richten op de esthetiek van het tekenen. Daardoor werden

ze minder afgeleid van hun verhaal. Het gebruik van deze techniek was zeer exploratief en werd niet gebaseerd op voorbeelden uit de onderzoeksliteratuur.

Werkwijze

In samenspraak met de lokale werking werd voor deze techniek gekozen, mede omdat het gebruik van foto's voor deze groep kinderen volgens hun begeleiding te veel inbreuk zou doen op de privacy van de thuisomgeving. Net als bij PEI stond het thema 'onderzoek je eigen wereld' centraal in het project dat de lokale werking aan het onderzoek koppelde. Kinderen werden antropologen in hun eigen leefomgeving. Een gesprek met een onderzoeker van K&S in een daartoe speciaal ingerichte ruimte, werd het startschot van het project voor de kinderen. Tijdens dit gesprek mochten kinderen 'verhalen over zichzelf' vertellen aan de onderzoeker, in aanwezigheid van een striptekenaar. Deze maakte, live, tekeningen van de verhalen en de onderwerpen die de kinderen aanhaalden. Tijdens het gesprek keken het kind en de onderzoeker toe hoe het leven van het kind visueel werd voorgesteld door de tekenaar. Hierbij was ruimte gelaten voor het kind om ter plekke op- en aanmerkingen en suggesties te geven aan de tekenaar.

Bevindingen

Werken met 'live' striptekeningen bleek een minder toepasselijke methode. Kinderen moesten eerst aan het vertellen gebracht worden voor er een tekening op het blad kon verschijnen. Dit zorgde ervoor dat de onderzoeker zelf het gesprek initieerde met een vraag, waardoor het gesprek meer gestuurd werd. In de loop van de tekensessie kon deze invloed van de onderzoeker wel verminderen omdat de kinderen de tekeningen als houvast konden gebruiken, maar helaas bleef deze methode vaak toch hangen op een vraaggesprekstructuur. Kinderen gaven wel aan het fijn te vinden dat ze even echt konden vertellen, dat er iemand geïnteresseerde vragen stelde en meer wilde weten over hun leven. Daarbij bleek ook dat kinderen eigenlijk praatgraag waren en sterk uitweidden in hun verhalen, wat het gesprek weer wel meer in de handen van de kinderen legde. Dit hield in dat het gebruik van deze methode tijd vergde om de kinderen op gang te krijgen en hen de ruimte te geven uit te weiden. Daarnaast werd er live getekend, wat een beetje tijd vraagt, zeker wanneer het de bedoeling is dat kinderen verder vertellen aan de hand van de tekening.

De lokale organisatie wilde de striptekeningen later gebruiken als vertrekpunt om verder te werken met de kinderen omtrent hun project 'onderzoek je eigen wereld', door de kinderen zelf verder te laten tekenen aan de striptekeningen. Dit bleek echter niet mogelijk omdat de striptekeningen door de kinderen gezien werden als het esthetisch perfecte voorbeeld waarbij hun eigen werk in het niet verdween. De tekeningen werkten in die zin dus eerder beperkend dan verruimend.

3.3.2.3. (Semi) participatieve observatie

Om de wereld van kinderen te begrijpen zijn observaties van essentieel belang. Observaties maken het ten eerste mogelijk om een beter beeld te krijgen van de sociale wereld van kinderen. Hoe ze daarbinnen aan hun sociale relaties vorm geven kan duidelijk worden uit hun gedrag, hun spraak en hun expressie van emoties in het contact met anderen. Ten tweede staan observaties toe jongeren te bestuderen in de sociale relaties die emotioneel significant voor hen zijn en die vorm geven aan wie zij zijn. Ten derde kunnen observaties extra informatie verschaffen over de ervaringen van jongeren en hun reactie op deze ervaringen (Green & Horgan, 2005: 87-88). Omdat de beleving en zingeving van jongeren mede ontstaat door deze sociale interacties zijn observaties een cruciale bron van informatie.

Werkwijze

Tijdens dit onderzoek nam de observator actief deel aan de georganiseerde activiteiten voor de kinderen. Daarnaast werd er in dit onderzoek ook veel aandacht besteed aan observatie van jongeren tijdens informele momenten, bij aankomst op de werking, in pauzemomenten, etc. Deze observaties vulden de data vergaard uit het participatieve onderzoek met kinderen aan en maakten deze nog rijker er interessanter.

Bevindingen

Deze non-directieve en informele methode van dataverzameling bleek zeer productief maar erg tijdrovend. De verkregen data zijn erg uitgebreid, waardevol en stammen volledig vanuit de belevingswereld van de jongeren, aangezien ze geenszins gestuurd werden door bijvoorbeeld het aandragen van nieuwe gespreksonderwerpen door de onderzoeker. Wel werd er af en toe, wanneer een onderwerp door de kinderen zelf aangesneden werd, subtiel doorgevraagd d.m.v. inhoudelijke dialoog tussen kind en observator. De sociale vaardigheden van de observator zijn hierbij erg belangrijk.

3.3.2.4. Feedbackmomenten

Mede door het participatieve en kwalitatieve karakter van dit onderzoek werden feedbackmomenten georganiseerd met de kinderen (vanaf 12 jaar) die meewerkten aan dit onderzoek. Omwille van dit participatieve karakter werden de kinderen geïnformeerd over de resultaten van het onderzoek. Het kwalitatieve karakter verantwoordde een bijkomende toetsing om na te gaan of de beleving van kinderen aangaande hun eigen wereld wel goed begrepen en weergegeven was.

Werkwijze

Aan de hand van de eerste ruwe analyses die K&S uitvoerde voor de verschillende werkingen werd al snel een beeld van de hoofdthema's van de leefwereld van de kinderen verkregen. Deze zes hoofdthema's werden vertaald in een feedbackinstrument dat d.m.v. tekeningen een visuele voorstelling maakt van deze thema's: mijn familie, vrienden, vrije tijd, in mijn buurt, onderwijs en toekomst. De kinderen kregen de vraag om deze zes tekeningen in een rangorde te zetten volgens het belang in hun leven.

In de tekeningen werden telkens ook 3 à 4 uitspraken van kinderen, die het meest in hun verhalen aan bod kwamen, verwerkt. Hierbij werden de jongeren gevraagd die uitspraken aan te duiden die op hun leven het meest van toepassing waren. Naderhand werd hen ook nog de mogelijkheid geboden aanvullingen te maken in de thema's of uitspraken per thema. De aanpak moest toelaten of in groep of individueel te antwoorden en dit ofwel uitgebreid dan wel heel beperkt te doen.

Bevindingen

Het instrument werkte omdat kinderen effectief de kans namen om hun eigen ideeën te confronteren met de tekeningen en de commentaren. Met sommige kinderen gaf dit een kort en snel gesprek, bij anderen werd er lang en breed doorgegaan op de thema's en de uitspraken.

Het instrument was uitnodigend tot deelname, het sloot aan bij de beleving van de kinderen en liet ruimte voor bijkomende invulling.

3.4. Analyse en feedback

Voor de analyse van de gegevens werd gewerkt met audio-opnamen, met video-opnamen, met onderzoekerdagboeken, observatieverslagen, foto's, knutselwerkjes, tekeningen en schilderijen.

De data, divers van aard en zeer talrijk, werden per lokale werking verwerkt en geanalyseerd, waarna er een tussentijds verslag werd geschreven. De gegevens van sommige werkingen werden door twee onderzoekers verwerkt en geanalyseerd, enerzijds om van elkaar te leren, anderzijds om elkaar te volgen in de analyse en zo nodig zwakke punten te ondervangen.

Computermatige analyses werden gebruikt naast meer manuele methodes.

Het uiteindelijke tussentijds verslag werd vervolgens met de begeleiding van de desbetreffende werking besproken. Voor deze aanpak werd gekozen om met name feedback te verzamelen omtrent de herkenbaarheid van de analyses voor wat het onderzoek betreft, en om de resultaten naar de begeleiding terug te spelen (voor verder intern gebruik).

Nadat de tussentijdse analyseverslagen nabesproken waren met de begeleiding, werd er overgegaan tot een vergelijkende analyse van de diverse kinderenwerkingen enerzijds en tiener- en jongerenwerkingen anderzijds. De twee onderzoekers voerden die eerst onafhankelijk van elkaar uit om de resultaten nadien samen te kunnen bespreken en te finaliseren.

De hoofdelementen van deze analyse werden tijdens feedbackmomenten teruggekoppeld naar de jongeren. Dit was niet bij elke jongerengroep mogelijk: soms omdat het om eenmalige acties met een groep ging, maar vooral door de onregelmatige werking van een onregelmatige groep. In overleg met de begeleiding van enkele kinderwerkingen werd ervan afgezien om feedbackmomenten te organiseren met de kinderen. Het tijdsverloop tussen de periode van de dataverzameling en het feedbackmoment was te groot om nog op een zinvolle manier te kunnen terugblikken.

De voorlopige resultaten werden nog voorgelegd aan de opdrachtgever en eventuele stuurgroep.

Na het verwerken van aanvullende data uit de feedbackgesprekken, het bestuderen van de overeenkomsten en verschillen in de analyseverslagen van de verschillende onderzoekers en de gesprekken met de opdrachtgevers, werd de definitieve analyse afgewerkt en kreeg het zijn uiteindelijke vorm.

3.5. Ethiek / deontologie

De jonge participanten werden niet enkel gezien als 'leveranciers van kennis': tegelijk immers werden hen instrumenten aangereikt om meer greep te krijgen op hun leefwereld. Dit is een proces van empowerment dat kan leiden tot een vruchtbare cirkel van een toename in zelfvertrouwen naar het vergroten van de eigenwaarde die vervolgens kan resulteren in de actieve participatie van kinderen, ook in andere aspecten van hun leven (KelleTT 2003: 11). Zo ontwikkelt zich het actorschap, de maatschappelijke participatie van kinderen die in armoede leven.

Bij dit specifieke soort onderzoek is het van belang dat ethische overwegingen bewaakt worden die eigen zijn aan onderzoek met kinderen, onderzoek met minderheden en participatief onderzoek.

Ethiek helpt onderzoekers alert te zijn voor verborgen problemen die kunnen opduiken tijdens het onderzoeksproces. Zij legt tevens de basis voor een onderzoek dat zich baseert op respect voor de rechten van participanten, dat hun integriteit bewaakt en hen geen risico's laat lopen maar wel voordelen doet ondervinden (Alderson, 2004: 98; Fraser, 2004: 19).

Kinderen worden gerespecteerd wanneer ze op een sensitieve manier benaderd worden, in hun waarde gerespecteerd worden en recht hebben van spreken. Hierbij is het van belang dat kinderen geïnformeerd worden over het onderzoek waaraan zij meewerken. Hierbij dient een uitgebalanceerd evenwicht bewaard te worden tussen de participatie en de bescherming van kinderen zoals het IVRK het voorschrijft.

Overigens is het essentieel dat kinderen en jongeren vrijwillig kunnen deelnemen aan het onderzoek en niet verplicht worden of zich verplicht voelen. Aanvullend op de vrijwillige deelname is het noodzakelijk dat kinderen en jongeren voldoende geïnformeerd worden over privacy i.v.m hun gegevens en bijdragen aan het onderzoek. In dit onderzoek werken we niet met 'informed consent', waarbij het kind aan het begin van het onderzoek eenmalig contractueel aangeeft dat hij/zij instemt met deelname, maar werken we met 'informed dissent'. Dit houdt in dat kinderen maximale ruimte wordt geboden om niet deel te nemen aan het onderzoek. Zij kunnen hierbij zelf onderhandelen over de voorwaarden waaronder ze deelnemen (Morrow & Richards, 1996: 90-105).

Een extra aanvulling die hier gemaakt dient te worden is dat niet alle aangewende methoden toelieten om jongeren of kinderen om hun toestemming voor deelname aan het onderzoek te vragen. Participatieve observatie of het gebruik van video-opnames waarbij de observator niet live aanwezig was zijn hier twee concrete voorbeelden van. Deze methoden werden gebruikt in nauw overleg met de lokale begeleiding, mede om geen inbreuk te doen op het werkproces dat zij met de kinderen en jongeren aangingen.

Kinderen worden in dit onderzoek gezien als actieve participanten die een bijdrage leveren aan zo veel mogelijk facetten van het onderzoek. Hierdoor krijgen de kinderen en jongeren meer controle over het onderzoek waardoor ze meer plezier kunnen beleven aan het onderzoek, maar vooral waardoor een betere weergave van hun werkelijkheid, hun beleving tot stand komt. Hierdoor wordt de machtsrelatie die er altijd bestaat tussen onderzoeker/begeleider en kinderen/jongeren gereduceerd. In de mate dat de lokale begeleiders ook in de rol van onderzoeker stapten en één en ander expliciteerden aan de jongeren, hoeft dit geen ethisch probleem te vormen en kan het bijdragen tot de authenticiteit van de gegevens.

Dit onderzoek krijgt een extra ethische dimensie doordat alle kinderen en jongeren die participeren aan dit onderzoek in een armoedesituatie leven. Zoals van der Hoek beschrijft is het direct bevragen van kinderen over armoede een delicate kwestie. Ten eerste zijn kinderen er zich misschien niet van bewust dat hun familie het financieel moeilijk heeft. Het is dan zeker niet aan een onderzoeker om dit duidelijk te maken aan het kind, met het mogelijke gevolg dat een kind zich plots zorgen begint te maken over zijn/haar situatie. Ook vanuit methodologisch oogpunt is dit niet interessant omdat de onderzoeker geen woorden in de mond van kinderen wil leggen: het onderzoek gaat over het perspectief van kinderen (van der Hoek, 2006: 21).

Ten tweede blijkt uit onderzoek van J. Verhoeven en T. Kochuyt (1995) over onderwijs en kansarme kinderen, hoe moeilijk het voor hen is om over hun ervaringen en belevingen te spreken. Daarom is het belangrijk om tijdens het onderzoek op een zeer sensitieve manier met deze kwetsbare participanten om te gaan. Sensitief duidt daarbij niet alleen op voorzichtigheid, maar ook op empowerment, participatie en zelfreflectie. In dit onderzoek

wordt sterk gefocust op de veerkracht, interesses en competenties die bij deze kinderen aanwezig zijn, zonder hun problemen te negeren of te verwaarlozen (zie o.a. Van Regenmortel, 2002). Tenslotte wijst zelfreflectie op de houding die de onderzoekers in acht moeten nemen. Het is belangrijk om zich bewust te zijn van de eigen achtergrond, van het eigen taalgebruik en gedrag, die niet altijd direct aansluiten bij deze kinderen.

3.6. Beperkingen

Elk onderzoek heeft zijn beperkingen. Een onderzoek dat zich daarenboven richt op een thema dat nauwelijks is onderzocht, krijgt met bijkomende uitdagingen te maken: er zijn immers weinig ervaringen waarop kan worden voortgebouwd. In dit onderzoek kregen de onderzoekers te maken met onverwachte knelpunten die een flexibele houding, werkwijze en oplossingsgerichtheid vergde.

Eerder in dit rapport werd al verwezen naar de moeilijkheden wat betreft de definiëring en afbakening van het onderzoeksthema, de onderzoeksgroep en de gevoeligheid van het onderzoeksthema.

Bijkomende kenmerken van kinderen, zoals de nationaliteit, de beperkingen van kinderen, of de eventuele illegaliteit van hun verblijf werden niet bevraagd, laat staan uitgediept. Waar het om ging, waren kinderen die leven in armoede.

Alle kinderen en jongeren in dit onderzoek werden benaderd via lokale werkingen. De voordelen hiervan werden eerder al aangehaald maar deze werkwijze kent ook zijn beperkingen. Hoe dan ook is er geen enkel 'objectief' criterium dat de kinderen in kwestie in armoede leven; hun aansluiting bij een lokale werking met het imago van werken met 'maatschappelijk kwetsbaren', is evenwel een stevige indicatie. De kinderen en jongeren die niet bereikt worden door welzijnsorganisaties, die de weg naar dergelijke werkingen niet vinden, konden niet benaderd worden in dit onderzoek. De lokale organisaties vormden de toegangspoort tot dit onderzoek. Het valt daarbij niet uit te sluiten dat de kinderen die meest van al in armoede leven, niet aan bod kwamen in dit onderzoek, zodat de lokale organisaties in zekere zin ook een drempel vormen.

Door de uitval van bepaalde organisaties in de startfase liep het onderzoek vertraging op. Hierdoor was de beschikbare tijd voor de dataverzameling bij sommige werkingen beperkt tot enkele ontmoetingen. Het feit dat vele kinder- en jongerenwerkingen op woensdagmiddag of vrijdagavond ontmoetingen organiseren met de deelnemers leidde ertoe dat de dataverzameling op deze dagen geconcentreerd werd en er meerdere onderzoekers ingezet moesten worden voor deze studie. Tegelijk werd er echter wel naar gestreefd om steeds eenzelfde onderzoeker bij elke werking in te zetten.

Daarnaast vloeit uit de participatieve aanpak in de ontwikkeling van de methodiek ook een zekere mate van onzekerheid. De inbreng van de jonge deelnemers was vooraf niet te voorspellen. Dit vroeg grote flexibiliteit en constante waakzaamheid van de onderzoekers. Hierbij dient gewezen te worden op het 'zwijgen' van kinderen. Hiermee wordt bedoeld dat dit rapport geen integrale weergave is van wat kinderen ervaren, denken en voelen. Kinderen vertellen niet alles. Dit werd soms duidelijk doordat kinderen mondeling aangaven niet verder te willen praten over iets, andere keren was het eerder een interpretatie, een aanvoelen van de onderzoekers dat er liever niet verder verteld werd. Het is onmogelijk om hier verklarende uitspraken over te doen zonder er interpretaties aan toe te voegen.

3.7. Verloop van het onderzoek

Mei 2009 – oktober 2009: contacteren van het werkveld
ontwikkelen onderzoeksopzet
November 2009 – mei 2010: dataverzameling
Februari 2010 – juni 2010: analyse en rapportering

4. Literatuuronderzoek: internationaal belevingsonderzoek met kinderen in armoede.

4.1. Inleiding

De laatste jaren is er een stijging in de aandacht voor kinderarmoede. Niet enkel in de media maar ook in onderzoek en beleid krijgt dit belangrijke thema stilaan wat aandacht. Het meeste onderzoek over kinderarmoede in rijke landen is kwantitatief van aard en registreert vooral prevalentiecijfers of doet voorspellingen voor de toekomst. Dit soort onderzoek is waardevol, in die zin dat het het beleid kan informeren over de gevolgen van armoede, vooral op economisch vlak. Kwantitatieve studies die zich enkel focussen op de inkomensarmoede slagen er niet in om de volle realiteit van het leven in armoede in beeld te brengen. Ze geven niets prijs over het echte leven en zeker niet over de beleving van kinderen in armoedesituaties (Ridge, 2009: 499).

Steeds meer zijn kinderen actieve subjecten in kwalitatief internationaal onderzoek naar hun levenssituatie. Deze onderzoeken zijn meestal geïnspireerd door de ‘new sociology of childhood’ die eerder in dit rapport beschreven werd. Om internationale vergelijking mogelijk te maken gaan we hieronder beknopt in op de hoofdthema’s die kinderen en jongeren die in armoede leven zelf aanhalen wanneer zij hierover bevraagd worden in internationaal kwalitatief onderzoek. Deze thema’s zijn: economische deprivatie, vrienden, familie, buurt, emotionele deprivatie, coping en veerkracht. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

4.2. Literatuurstudie: beleving van kinderen in armoede

Uit internationaal onderzoek blijkt dat kinderen en jongeren die in armoede leven zich bewust zijn van sociale en economische statusverschillen (Chafel, 2009). Ze zien zichzelf als een andere groep met andere normen en waarden, tradities en gebruiken (Sutton, 2007, 2009). Deze bewustwording komt vooral tot stand door de confrontatie met hun peers en hun financiële situatie (van der Hoek, 2006). Echter, zo blijkt, kinderen bestempelen hun eigen situatie niet als ‘levend in armoede’ en zien zichzelf niet als arm (Sanbaek, 2009: 520). Ze denken in termen van armoede wanneer het gaat om bijvoorbeeld migrantenfamilies (Horgan, 2003). Termen van arm of rijk verwijzen voor hen naar meer absolute types, waar ze zichzelf niet toe rekenen (Sutton, 2009: 282).

In een recent gepubliceerd onderzoeksrapport, waarin Ridge vijf internationale studies vergelijkt naar de beleving van kinderen aangaande armoede, worden drie hoofddomeinen van armoede volgens kinderen geïdentificeerd. Deze zijn economische, sociale en emotionele invloeden en gevolgen van armoede voor kinderen. In wat volgt bespreken we de getuigenissen van kinderen en jongeren over hun eigen armoedesituatie uit verschillende internationale onderzoeken, ondergebracht onder de hoofdthema’s die Ridge in haar onderzoek onderscheidde (Ridge, 2009).

4.2.1. Economische deprivatie

Economische en materiële deprivatie heeft verschillende facetten voor kinderen in armoede. Kinderen vinden vaak wel dat ze genoeg hebben, maar merken ook wel dat het kopen van voedsel of nieuwe kleding niet altijd evident is (Snel, 2001). Ze maken zich zorgen over de toereikendheid van het inkomen van ouders voor zichzelf en voor het gezin. Daarnaast rapporteren kinderen niet te beschikken over materiële zaken die essentieel zijn voor de sociale acceptatie onder hun vrienden en op school. Ze kunnen zich vaak de statussymbolen zoals schoenen, merkkleding en schoolgerij van bijvoorbeeld een populaire soap niet veroorloven (Ridge, 2009: 2).

4.2.2 Sociale deprivatie

De economische deprivatie van kinderen heeft dus duidelijk zijn weerslag op hun sociale omgeving. Hierbij maken we onderscheid tussen vrienden, familie en de buurt.

4.2.2.1 Vrienden

Kansarme kinderen geven aan dat vrienden steun en bescherming bieden, dat ze leuk zijn, loyaal, te vertrouwen en dat ze geheimen bewaren (Ridge, 2009; Seaman, 2005: 19; Percy, 2003: 63-65). Uit onderzoek van Chafel (2009) blijkt, dat kansarme kinderen vaak hun vrienden kiezen uit eenzelfde milieu (Chafel, 2009). Ze zien zichzelf als een andere groep dan de 'rijke' kinderen. Sutton (2009) registreert dat kansarme kinderen zichzelf zien als 'free-spirits', in tegenstelling tot rijke kinderen die enkel bezig zijn met school en de toekomst. Hier bij aansluitend rapporteert Horgan (2001) dat kinderen die in armoede leven vinden dat rijke kinderen te veel tijd verkwisten aan winkelen en dat kinderen uit hun eigen sociale klasse deze tijd gebruiken voor spel. Spel, waarbij ze hun fantasie gebruiken en samen spelen met hun vrienden (Horgan, 2001). Dit is volgens de kinderen in het onderzoek van Horgan een tegenstelling met rijke kinderen die hun tijd vooral besteden aan georganiseerde (jeugd of sportclub) en fantasieloze (tv kijken, computer spelletjes) activiteiten (Horgan, 2001; Attree, 2004). In een onderzoek van Snel (2001) naar armoedebeleving onder kinderen in Nederland, geven kinderen aan het verschil tussen zichzelf en andere meer gegoede kinderen vooral te voelen wanneer deze op vakantie vertrekken, iets wat ze zelf eigenlijk nooit doen (Snel, 2001).

Het opbouwen van vriendschappen blijkt voor kinderen in armoede evenwel niet evident. Vriendschap is een investering, ook van economische goederen. Om je vrienden te kunnen ontmoeten is het nodig om de bus en het bioscoopkaartje te kunnen betalen, het lidmaatschap voor die bepaalde sportclub, maar ook, zoals eerder aangehaald, om 'erbij te horen' en bijvoorbeeld het juiste merk schoenen te dragen (Ridge, 2009; Horgan, 2003). Uit een onderzoek van Elliott naar consumptie en sociale ongelijkheid volgens arme kinderen in Engeland blijkt dat kinderen het dragen van het juiste merk schoenen associëren met rijk, jong en populair zijn onder vrienden, dingen waar ze zelf ook graag mee geassocieerd willen worden (Elliott, 2004: 347).

Daarnaast kunnen kinderen in armoede niet voldoen aan de wederkerigheid die een vriendschap vaak vraagt. Kinderen kunnen bijvoorbeeld de dienst van 'iemand uitnodigen voor een verjaardagsfeestje' of 'meenemen naar een pretpark' niet terugleveren (Horgan, 2001).

Trzcinski en Sweeney rapporteren in hun onderzoeken met kinderen en jongeren in armoedesituaties het belang van de factor tijd. In beide onderzoeken geven kinderen aan geen

tijd te hebben om met hun vrienden af te spreken. Arme kinderen hebben meer verantwoordelijkheden in het huishouden dan hun rijkere leeftijdsgenoten. Ouders werken vaak op onregelmatige tijden waardoor de kinderen vaker ingeschakeld worden voor klusjes in het huishouden en het oppassen op kleinere broertjes en zusjes (Trzcinski, 2002: 354; Sweeney, 2008: 10). Er blijft dan maar weinig tijd over om te besteden aan hun vrienden of bijvoorbeeld aan school (Taylor & Fraser, 2003, geciteerd in Redmond, 2009: 546). Uit de beschikbare literatuur blijkt dat de kinderen vooral spreken over school in de context van hun vriendschapsrelaties (Ridge, 2009: 51). Vooral de sociale uitsluiting i.v.m. modetrends en schooluitstapjes worden hierbij door kinderen aangehaald. Echter, in een onderzoek van Sutton (2007) bespreken kinderen school los van vriendschappen en bestempelen ze het als saai en controlerend. Daarnaast geven deze kinderen duidelijk aan dat school één van de belangrijkste aspecten is in hun leven (Sutton, 2007: 19).

4.2.2.2 Familie

Kinderen die in armoede leven, brengen zoals hierboven beschreven veel tijd door met hun familie, hoewel uit een onderzoek van Morrow naar het perspectief van Engelse kinderen en jongeren over sociale netwerken en buurten blijkt dat dit afneemt met leeftijd (Morrow, 2001: 10). Ridge rapporteert in haar review van kwalitatief onderzoek met kinderen in armoede dat veel tijd doorbrengen met de familie door de kinderen zelf als een positieve uitkomst van hun situatie wordt omschreven (Ridge, 2009). In een Noors vergelijkingsonderzoek van Sandbaek naar de perceptie van kinderen uit verschillende sociaal economische klassen over de steun en het toezicht van hun ouders, blijkt dat ‘arme’ kinderen rapporteren een positieve vertrouwensband te hebben met hun ouders (Sandbaek, 2009: 519). De kinderen in dit onderzoek hadden een positieve perceptie van de steun en de acceptatie die ze van hun ouders ervoeren. Uit een review onderzoek van Attree over kwalitatief onderzoek naar het opgroeien in armoede, blijkt dat kinderen de ouderlijke zorg als essentieel voor hun welzijn ervaren. De praktische en emotionele steun die ze van hun ouders ervaren, is naar hun eigen zeggen van centraal belang in hun leven (Attree, 2004: 683; Morrow, 2001: 16; Backett-Milburn et al., 2003: 620; Redmond, 2008: 4; Redmond, 2009: 544). Echter, in gezinnen met inkomensarmoede werden er wel meer problemen gerapporteerd die de familierelaties beïnvloeden (Sandbaek, 2009: 523). Uit diverse onderzoeken blijkt dat kinderen in een armoedesituatie thuis veel spanningen en stress ervaren door het gebrek aan financiële middelen (Attree, 2004: 30; Ridge, 2009; Sweeney, 2008: 9).

Uit het onderzoek van Snel blijkt dat ouders hun financiële problemen vaak met hun kinderen bespreken. Hierdoor zijn kinderen zich vaak erg bewust van de economische zorgen van ouders (Snel, 2001: 112). Uit de studie van Ridge bleek dat de deelnemende kinderen er alles aan deden om hun ouders niet teleur te stellen of te klagen over de dingen die ze niet hadden. Deze kinderen wilden hun ouders extra zorgen over geld besparen en hen dus actief beschermen tegen extra stress (Ridge, 2009: 33).

Financiële beperkingen hebben ook invloed op de kwaliteit van behuizing. Uit de ervaringen van kinderen blijkt dat dit een significant effect heeft op hun sociale en emotionele welzijn (Ridge, 2009: 31; Roker, 1998; Nettleton, 2001; Rice, 2006; Walker, 2008). Vooral het gebrek aan ruimte, dat invloed heeft op slaap, schoolwerk en spel leidt tot frustratie bij kinderen maar ook het gebrek aan hygiëne en het leven in tijdelijke accommodaties zorgen voor problemen (Ridge, 2009: 31; Nettleton, 2001: 92). Dit laatste verstoort het sociale netwerk van kinderen en daarmee hun gevoel van ergens thuis horen of erbij horen. Zich ergens thuis voelen of het gevoel van erbij te horen is volgens het onderzoek van Morrow namelijk sterk verbonden met de toegang tot de relaties die belangrijk voor je zijn, voor

kinderen vooral familie en vrienden (Morrow, 2001: 19). Vooral de nabijheid van vrienden blijkt te bepalen hoe een kind zich voelt in zijn woonomgeving.

4.2.2.3 Buurt

Uit meerdere onderzoeken blijkt dat kinderen uit minder gegoede buurten net dit aanbrengen als een problematische factor (Ridge, 2009; Sweeney, 2008; Sutton, 2007; Attree, 2004). Veilige en goed uitgeruste speel- of hangplekken zijn er vaak niet in de buurten waar deze kinderen wonen. Dit terwijl publieke ruimte net voor deze kinderen essentieel is om hun vrienden te kunnen ontmoeten. Uit onderzoek blijkt dat georganiseerde activiteiten in daarvoor bestemde faciliteiten, waar ze hun vrienden zouden kunnen ontmoeten, niet toegankelijk zijn voor deze kinderen. Deze faciliteiten zijn vaak te duur of te ver weg (Sweeney, 2008: 12; Ridge, 2009). Mede hierdoor brengen kinderen en jongeren veel van hun vrije tijd door in niet georganiseerde activiteiten, niet gesuperviseerd door volwassenen (Sutton, 2007; Sweeney, 2008: 12). Kinderen zijn zich bewust van de potentiële risico's die deze vorm van vrijetijdsinvulling met zich mee kan dragen en maken zich daarbij vooral zorgen om hun eigen veiligheid (Sutton, 2007: 31; Attree, 2004; Sweeney, 2008: 12). Ze rapporteren hier ook voortdurend op gewezen te worden door hun ouders, hoewel deze hun kinderen daarom niet weerhouden om deel te nemen aan het spel in de openbare ruimte. Sutton beschrijft dat kinderen en jongeren een zekere 'wijsheid van de straat' bezitten waardoor ze de risico's weten in te schatten en verantwoordelijkheid nemen voor zichzelf (Sutton, 2007: 32).

Doordat deze kinderen meer tijd doorbrengen op straat vergroot hun zichtbaarheid, waardoor ze de kans lopen gebrandmerkt te worden als hinderlijk en als verstoorders van de openbare orde (Bakett-Milburn et al., 2003; Wikeley et al., 2007, in Redmond, 2009: 546).

4.2.3 Emotionele deprivatie

Deze stereotypering draagt bij aan het algemene beeld dat er leeft over kinderen in armoede. In een onderzoek van Ridge naar kinderarmoede en sociale uitsluiting geven kinderen en jongeren uit arme gezinnen aan bezorgd te zijn over de perceptie van anderen over hen (Ridge, 2002: 14; Sutton, 2009: 278; Sweeney, 2008). Ze willen niet gelabeld worden als 'anders' omdat ze zich bewust zijn van de sociale implicaties hiervan: isolatie, marginalisering en exclusie (Ridge, 2002: 144; Horgan, 2009:10). Dit zorgt ervoor dat armoede ook een sterk emotionele lading krijgt voor kinderen. Kinderen geven aan bang te zijn om uitgesloten, gepest of genegeerd te worden, vooral door leeftijdsgenoten. Verschillende onderzoeken registreren getuigenissen van 'arme' kinderen over pesterijen van leeftijdsgenoten (Crowley, 2007: 12; Attree, 2004: 30; Ridge, 2009: 29; Roker, 1998; Redmond, 2008: 4; Bakett-Milburn, 2003). Kinderen zijn zich zeer bewust van hun kwetsbaarheid voor pesten en plagen omdat ze niet kunnen voldoen aan de gangbare sociale en materiële normen (Ridge, 2009: 29). Jongeren rapporteren in het onderzoek van Ridge dat armoede ervoor kan zorgen dat kinderen zich verdrietig en ongelukkig voelen (Ridge, 2002). In een studie van Crowley (2007) naar de visies van kinderen en jongeren uit arme buurten over armoede, rapporteren ze dat armoede kan leiden tot gevoelens van verdriet, schaamte en woede. Tijdens de groepsdiscussies van deze studie beschreven jongeren hoe al deze emotionele belastingen van kinderen en jongeren konden leiden tot het gevoel anders en waardeloos te zijn. De jongeren gaven aan dat dit lage zelfbeeld kon leiden tot depressie en zelfs zelfmoord. Daarnaast benoemden ze drugs en alcohol als mogelijke middelen om deze gevoelens te vermijden. Hoewel ze erkenden dat dit misschien een kortetermijnoplossing was,

beschreven ze ook dat dit op lange termijn de sociale uitsluiting enkel vergrootte en de kans op een succesvol leven minimaliseerde (Crowley, 2007: 24-25). Deze link tussen zelfbeeld en toekomstperspectieven wordt ook door de jongeren in het onderzoek van Ridge beschreven. Volgens deze jongeren brengt armoede onzekerheid over het bestaan en over jezelf waardoor het vertrouwen in een voorspoedige toekomst ondermijnd wordt (Ridge, 2009: 24-30). Redmond (2009) wijst in zijn review artikel 'children as actors' in dit verband naar de zelf-uitsluiting (*self-exclusion*) van kinderen. Hij merkt op dat kinderen niet enkel uitgesloten worden door hun omgeving maar dat ze zichzelf ook uitsluiten. Bewijs vindt hij hiervoor in verschillende onderzoeken die melding maken van arme kinderen die hun ouders, de school of derden niet meer vragen om hulp, om zichzelf of hun ouders te sparen. Daarnaast verwijst Redmond in het kader van deze zelf-uitsluiting naar het uitblijven van engagement om hun hedendaagse situatie te verbeteren of te werken aan een betere toekomst (Redmond, 2009: 545).

4.2.3.1 Coping en veerkracht

Dit neemt echter niet weg dat kinderen en jongeren die in armoede leven dromen hebben voor de toekomst. Uit het onderzoek van Crowley blijkt dat deze kinderen en jongeren zich ervan bewust zijn dat ze harder zullen moeten werken om hun dromen te realiseren omdat ze minder mogelijkheden krijgen. Dit neemt echter niet weg dat ze vrij positief zijn over hun toekomst om te ontsnappen aan hun armoede situatie. Net als alle andere kinderen fantaseren deze kinderen over 'wat ze later zullen worden en hoe het zal worden' (Crowley, 2007: 28; Weinger, 2000: 30). Echter, uit een onderzoek van Weinger naar het toekomstperspectief van arme en middenklasse-kinderen blijkt dat beide groepen verwachten hun toekomstdromen te kunnen realiseren maar dat de dromen van arme kinderen al bijgesteld zijn naar de realiteit van hun leven (Weinger, 2000: 31).

Hoewel kinderen dus duidelijk de negatieve gevolgen van armoede ervaren blijkt uit internationaal onderzoek dat kinderen beschikken over de nodige veerkracht en coping strategieën om het leven in een lage-inkomenssituatie aan te kunnen en te dromen van een betere toekomst (Redmond, 2008). Onderzoek van van der Hoek naar de armoedebeleving en copingstrategieën van Nederlandse kinderen toont dat er een grote diversiteit bestaat in de coping van deze kinderen (van der Hoek, 2006: iii). Kinderen zijn niet enkel passieve slachtoffers van hun situatie, maar actieve subjecten die hun situatie proberen te veranderen. Zij zijn vaak niet in staat om hun financiële situatie wezenlijk te veranderen maar ze kunnen wel proberen om door bepaalde cognitieve aanpassingen of gedragsveranderingen, de mentale spanningen die het gevolg zijn van armoede te beperken of te beheersen (van der Hoek, 2006: 32; Snel & van der Hoek, 2001: 121). Van der Hoek toont in haar studie aan dat kinderen cognitieve herwaarderingen maken zodat ze hun situatie positiever kunnen bekijken. Percy herkent in haar studie naar de ervaring van armoede onder kinderen uit minderheidsgroepen de vaardigheden van deze kinderen om ondanks hun kwetsbare positie toch nog anderen te vertrouwen, een positief zelfbeeld te hebben en sociale competenties te ontwikkelen (Percy, 2003: 68).

Daarnaast bedenken kinderen allerlei praktische manieren om hun wensen te vervullen (van der Hoek, 2006: 31). Dit doen ze bijvoorbeeld door een part-time baantje te nemen, hun zakgeld op te sparen of door cognitief een positieve herwaardering te geven aan hun leven (van der Hoek, 2006: 35). Verschillende internationale onderzoeken beschrijven voorbeelden van de coping van kinderen. Zoals eerder beschreven rapporteren kinderen en jongeren in het onderzoek van Ridge een bijdrage te leveren aan het familiebudget en hun materiële eisen bij te stellen. De studies van Trzcinski en Sweeney melden dan weer dat kinderen meer zorg en

huishoudelijke taken op zich nemen. Snel en van der Hoek onderscheiden drie verschillende manieren van kinderen om geld of materiële bezittingen te verwerven. Ten eerste spreekt men over het besparen op eigen uitgaven, bijverdienen of sparen. Ten tweede over het vragen van geld en goederen aan anderen; en ten derde is er melding van een beperkte groep kinderen die steelt om de gewenste bezittingen te bemachtigen (Snel & van der Hoek, 2001: 120)

4.3. Conclusie

In dit hoofdstuk werden de ervaringen beschreven van kinderen en jongeren die in armoede leven, zoals geregistreerd in internationaal onderzoek. Dit gebeurde volgens drie deprivatiedomeinen: economische, sociale en emotionele deprivatie. Kinderen en jongeren zeggen dat ze economisch minder middelen hebben maar geven aan dat vooral de sociale uitsluiting die hiermee gepaard gaat, hen het meeste leed brengt (Redmond, 2009: 542). Het is dan ook hierdoor dat ze de meeste emotionele belasting van armoede ervaren. Tegelijk blijken kinderen ook te beschikken over de nodige heterogene coping strategieën en veerkracht om het leven in een lage inkomen situatie aan te kunnen (Redmond, 2008: 4).

Literatuur

- Attree P. (2004). Growing up in disadvantage: A systematic review of the qualitative evidence. Lancaster: Institute for health research, Lancaster University.
- Alderson P. (2004). Ethics. In: Doing research with children. Fraser, S., Lewis, V., Ding, S., Kellett, M., & Robinson, C. (2004). Doing research with children and young people. London: Sage.
- Archard D. (2004). Children, rights and childhood. London & New York: Routledge.
- Arneil B. (2002). Becoming vs. Being: A critical analysis of the child in liberal theory. In: Archard D., & MacLeod C. (2002). The moral and political status of children (70-97). Oxford: Oxford University Press.
- Backett-Milburn K., Cunningham-Burley S., Davis J. (2003). Contrasting lives, contrasting views? Understandings of children in different social circumstances. *Social Science and Medicine*. Vol 57, p 613-623.
- Bluebond-Langner M., Korbin J. (2007). Giving voice to children's voices. Practices and problems, pitfalls and potential. *American Anthropologist*. Vol. 109:2, p 162.
- Boyden J., Levison D. (2000). Children as economic and social actors in the development process. Working paper Expert Group on Development Issues. Ministry of Foreign Affairs, Stockholm, Sweden.
- Chafel J.A. (1997). Children's views of poverty: A review of research and implications for teaching. *The Educational Forum*. Vol. 61: 4, p 360-371.
- Chafel J.A., Neitzel C. (2005). Young children's ideas about the nature, causes, justification, and alleviation of poverty. *Early Childhood Research Quarterly*. Vol. 20, p 433-450.
- Clark-Ibañez M. (2004). Framing the social world with photo-elicitation interviews. *American Behavioural Scientist*. Vol. 47, p 1512.
- Corsaro W. (2005) *The sociology of childhood*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press.
- Crotty M. (1998). *The foundation of social research: Meaning and perspectives in the research process*. London: Sage.
- Crowley A., Vulliamy C. (2007). Listen Up! Children and young people talk: about poverty. Save the children Wales.
- Dekkers G. J.M. (2003). Multidimensionele armoede in België. *Tijdschrift voor Sociologie*. Vol. 24: 1, p 63
- Elliott R. (2004) Peer pressure and poverty: Exploring fashion brands and consumption symbolism among children of the 'British poor'. *Journal of Consumer Behaviour*. Vol. 3: 4, p 347-359.
- Evans R., & Spicer N. (2008). Is participation prevention? A blurring of discourse in children's preventative initiatives in the UK. *Childhood*. Vol 15 (1), 50-73.
- Fraser S., Lewis V., Ding S., Kellett M. & Robinson C. (2004). *Doing Research with children and young people*. London: Sage.

- Gabos A., (2010), *Child poverty and child well-being in the European Union*. TARKI Social Research Institute (Budapest Hungary), Applica (Brussels, Belgium).
- Green S., Hogan D. (2005). *Researching children's experiences. Approaches and methods*. London: Sage.
- Horgan G. (2009). *Speaking out against poverty: Voices of children living in disadvantaged areas*. Save the children, University of Ulster.
- Kellett M. (2003). *Children as active researchers: a new research paradigm for the 21st century?* ESRC National Centre for Research Methods. NCRM methods review papers.
- Kellett M., Robinson C., & Burr, R. (2004). Images of Childhood. In: Fraser, S., Lewis, V., Ding, S., Kellett, M., & Robinson, C. (2004). *Doing research with children and young people* (27-42). London: Sage.
- Kinderrechtencommissariaat (2010). Advies: Armoede en sociale uitsluiting. Visie en voorstellen vanuit een kinderrechtenperspectief.
- Lauwers H., Meire J., Vanderstede W. & Van Gils J. (2005). *Methods in the making. Some methodological implications of considering children as actors*. Meise: Research centre Childhood and Society.
- Lauwers H., Vanderstede, W. (2009). *Kinderen als mede-onderzoekers, verkennende literatuurstudie*. Meise: Onderzoekscentrum Kind en Samenleving.
- Liebel M. (2003). Working children as social subjects: The contribution of working children's organisations to social transformations. *Childhood*. Vol. 10, p 265.
- Lindekens K. (1995, Januari 28) "Edelman, Bedelman". In *Piazza*. Brussel: BRTN radio 1.
- McDonald C. (2009). Children and Poverty. *Why their experiences of their lives matter for policy*. Issues Paper. RMIT University, On behalf of NSW Commission for Children and Young People, Australië.
- Morrow V. (2001). *Networks and neighbourhoods: Children's and young people's perspectives*. London: Health Development Agency.
- Morrow V. & Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: an overview. *Children and Society*. Vol. 10: 2, p 90-105.
- Nettleton S. (2001) Losing a home through mortgage repossession; the views of children. *Children and Society*. Vol. 15: 2, p 82-94.
- Percy M.S. (2003) Feeling loved, having friends to count on, and taking care of myself: Minority children living in poverty describe what is "special" to them. *Journal of Children & Poverty*. Vol. 9: 1; p 55-70.
- Redmond G. (2008). *Children's perspectives on economic adversity: A review of the literature*. Unicef, Innocenti Research Centre. Discussion paper. March 2008.
- Redmond G. (2009). Review article. Children as actors: How does the child perspective literature treat agency in the context of poverty? *Social Policy and Society*. Vol. 8: 4, p 541-550.

- Ridge T. (2002). *Childhood poverty and social exclusion: incorporating children's perspectives*. The policy Press. p 131-151.
- Ridge T. (2009). 'It didn't always work': Low-income children's experiences of changes on mothers working patterns in the UK. *Social Policy and Society*. Vol. 8: 4, p 503-513.
- Ridge T. (2009). *Living with poverty. A review of the literature on children's perspectives and families' experiences of poverty*. Published for the Department of work and pensions under licence from the controller of her Majesty's stationery office.
- Roest A., Lokhorst A.M., Vrooman C. (2010). *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sandbaek M. (2009). Family income and children's perceptions of parental support and monitoring. *Social Policy and Society*. Vol. 8: 4, 515-526.
- Seaman P., Turner K., et al (2005). *Parenting and children's resilience in disadvantaged communities*. London: National Child Bureau.
- Singhal A., Rattine-Flaherty E. (2006). Pencils and photo's as tools of communicative research and praxis: Analyzing Minga Peru's quest for social justice in the Amazon. *International Communication Gazette*. Vol. 68: 4, 313-330.
- Snel E., van der Hoek T., Chessa T. (2001). *Kinderen in armoede: opgroeien in de marge van Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Steel R., De Visscher S., Vandevelde S., et al. (2009). Jonge fotografen als medeonderzoekers: het gebruik van foto's in onderzoek naar betekenisverlening van kinderen en jongeren. *Kwalon*, Vol 14: 1, 5-10.
- Steenssens K., Aguilar L.M., Demeyer B. & Fontaine P. (2008). *Kinderen in armoede. Status quaestionis van het wetenschappelijk onderzoek voor België*. Brussel: POD Maatschappelijke integratie.
- Sutton L., Smith N., Dearden C., Middleton S. (2007). *A child's-eye view of social difference*. Joseph Rowntree Foundation. Loughborough University.
- Sutton L. (2009). 'They'd only call you scally if you are poor': the impact of socio-economic status on children's identities. *Children's Geographies*. Vol. 7: 3, 277-290.
- Sweeney L. (2008). *The views of young people living in poor communities in North East England. Report of a one day's young people's engagement event*. Institute for Public Policy Research. p 2-37.
- Trzcinski E. (2002). Middle school children's perceptions on welfare and poverty: An explanatory, qualitative study. *Journal of Family and Economy*. Vol. 23: 4, p 339-359.
- Uit De Marge vzw (2006). *Visietekst doelgroep maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren*.
- Uit De Marge vzw (2009) *Rondetafel: Werken met jongeren in armoede- Antwerpen-26 mei 2008*. Antwerpen: Uit De Marge.
- van der Hoek, T. (2006). *An initial study of children's personal experiences and coping strategies growing up poor in an affluent Netherlands*. Working paper, *Cultural Anthropologist*.

- Van Gils J. (1991). *Wie niet weg is is gezien. Hoe beleeft het kind zijn gezin, zijn school en zijn vrije tijd?* Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Van Gils J. (2001). *Duel of Duet. Een toekomst voor kinderp participatie.* Mechelen: Bakermat.
- Van Gils J. (2009). *Voorstel Onderzoeksproject: De beleving van kinderen en armoede.* Aan: Unicef België.
- Van Gils J., Seghers J., Boen F., et al. (2009). *Buitenspelen.* Meise-Leuven.
- Van Regenmortel T. (2009). Empowerment en maatschappelijke kwetsbaarheid. *Welwijs.* Vol. 20: 3, p 9-13.
- Veale A. (2005). Creative methodologies in participatory research with children. In: Greene S., Hogan D. (2005). *Researching children's experience. Approaches and Methods.* London: Sage Publications.
- Verhellen E. (1992). Changes in the Image of the Child. In: Freeman M.D.A., & Veerman P. *The ideologies of children's rights (Chapter 7).* Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Vettenburg N. (1983). *Werklozen zijn niet meer delinquent, wel meer kwetsbaar.* K.U. Leuven
- Vettenburg N., Walgrave L. (2009). Maatschappelijke kwetsbaarheid op school. *Welwijs,* Vol. 20: 3, p 3-8.
- Vrancken J., De Boyser K., Dierckx D. (2006). *Armoede en sociale uitsluiting. 15e jaarboek.* Leuven: Acco.
- Walker J., Crawford K., et al. (2008). Listening to children: gaining a perspective of the experiences of poverty and social exclusion from children and young people of single parent families. *Health and social care in the community.* Vol.16, p 429-436.
- Weinger S. (2000). Opportunities for career and success: views of poor children and middle-class children. *Children and Youth Services Review.* Vol. 22: 2, p. 13-35.
- White S. (2002). Being, becoming and relationship: Conceptual challenges of a child rights approach in development. *Journal of International Development.* Vol. 14, p. 1095-1104.

Websites

- Grotberg E. , *Coping Skills (Resilience)* <http://www.parenting.sa.gov.au/pegs/peg18.pdf>, Parenting SA and Centre for Parenting. visited; Meise 9 November 2009.
- Vlaams Netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen <http://www.vlaams-netwerk-armoede.be/>. Visited; 27 april 2010.
- Uit De Marge (2009) *Emancipatorisch jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren.* <http://www.uitdemarge.be/> Vistited; 27 april 2010.

Korte voorstelling van de deelnemende kinder- en jongerenwerkingen

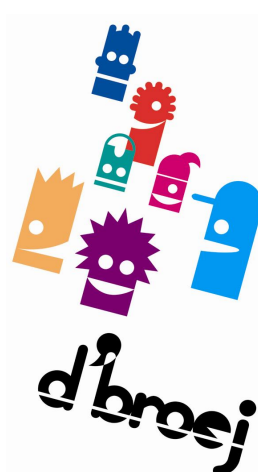
Wijkcentrum de Kring in Eeklo is een vereniging waar amen het woord nemen. Het biedt o.a. vrijetijdsactiviteiten aan voor volwassenen, kinderen en tieners. De tienerwerking De Smileys verloopt in samenwerking met de jeugddienst Eeklo en staat open voor jongeren van 11 tot 15 jaar. Kookateliers, crea-ateliers, uitstappen, buitenhuisactiviteiten en instuiven vormen vaste noemers van het vrijetijdsaanbod. Daarnaast vindt verdiepend projectwerk plaats met de bedoeling jongeren aan het “woord” te laten op een creatieve manier rond bepaalde thema’s die hen aanbelangen.
website: www.wijkcentrumdekring.be
email: info@wijkcentrumdekring.be

Le CLAJ (Centre Liégeois d'Aide aux Jeunes) est une AMO (service d'Aide en Milieu ouvert) agréé et subventionné par la Communauté française, Aide à la Jeunesse, active depuis plus de trente ans dans six quartiers du grand Liège. Sa mission est de mettre en place une aide préventive au bénéfice des jeunes et de leurs familles, de favoriser leurs contacts avec l'environnement social, de les accompagner vers l'autonomie et la citoyenneté responsable par un soutien individuel dans les problèmes qu'ils rencontrent mais aussi par le développement d'un travail communautaire visant à les rendre acteurs principaux de leur vie et de la société au travers d'actions de promotion de l'égalité des chances, de prévention de l'exclusion sociale...
un site web : www.claj.be
une adresse mail : claj@skynet.be

Point Jaune, Il s'agit d'un service d'accueil accessible 24 h sur 24 et 7 jours sur 7. Point Jaune accueille tous les jeunes et leur famille et répond aux questions relatives à l'adolescence.
un site web : www.point-jaune.be

D'BROEJ vzw, “De Brusselse Organisatie voor de Emancipatie van Jongeren”, wil via het ontwikkelen van initiatieven in de vrije tijd bijdragen tot de emancipatie van de maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren uit de meer achtergestelde buurten in Brussel. Vertrekkende vanuit hun leefwereld, de Brusselse wijken, bieden we een positieve belevingsruimte waarin jongeren hun talenten en competenties verder kunnen ontplooien. D'BROEJ wil kinderen en jongeren sociaal weerbaar maken en hen vaardigheden, houdingen en kennis aan te reiken die helpen bij de ontwikkeling van hun persoonlijkheid en die hun positie in de samenleving versterken.
email : dbroej@dbroej.be

Centrum Kauwenberg te Antwerpen brengt mensen in armoede en andere mensen samen en wil zo een bijdrage leveren aan armoedebestrijding vanuit de eigen ervaring van de mensen. Centrum Kauwenberg geeft kinderen en jongeren van arme gezinnen de kans om in groepsverband hun eigen mogelijkheden te ontdekken en te ontplooien om zo een positieve identiteit te ontwikkelen. Kinderen tussen 3 en 12 jaar kunnen hier op woensdagmiddagen en tijdens de vakantie terecht voor diverse activiteiten (bron:

www.Kauwenberg.be).

website: www.kauwenberg.be

email : info@kauwenberg.be

Leren Ondernemen, Kinderwerking ‘De Club’, te Leuven, Is méér dan een gewone kinderwerking. De VZW Leren Ondernemen wil een kwaliteitsvolle opvang ontwikkelen voor kinderen van de kleuter- en lagere school. Hierbij wordt er gewerkt vanuit de competenties van kinderen en hun ouders en worden ze gestimuleerd tot actieve participatie. Daarnaast wordt er gewerkt aan integratie, door de werelden buiten het gezin met elkaar en met het gezin te verbinden. De ontmoeting met anderen is daarbij belangrijk voor de zelfontplooiing en voor de vertrouwdheid met andere culturen (bron:<http://users.telenet.be/sf16355/BKO.htm>)
website : <http://users.telenet.be/sf16355/BKO.htm>
email: Leren.ondernemen@chello.be

Buurtwerk 't Lampeke vzw is gevestigd in de ridderbuurt te Leuven en bestaat uit vier deelwerkingen, verspreid over deze buurt. De Wurpskes (0 tot 3 jaar), kinderwerking Fabota (2,5 tot 12 jaar), jongerenwerking Den Tube ((12 tot 25 jaar) en Buurthuis 't Lampeke (volwassenen en gezinnen). De werking biedt een gezellige plek met diverse activiteiten voor alle leeftijden. Er wordt expliciet afgestemd op mensen binnen en buiten de buurt die maatschappelijk kwetsbaar zijn of die dat dreigen te worden. Buurtwerk 't Lampeke wil kansarmoede en sociale uitsluiting opmerken en doorbreken, en ondersteunt mensen van alle leeftijden, door samen met hen problemen aan te pakken, samen met hen op weg te gaan en door samen met hen het beleid te beïnvloeden. BW 't Lampeke streeft ook naar een sociale mix en zet haar schouders onder projecten die de buurt, de stad en ‘de wereld’ beter maken.

website: www.fabota.be

email: info@fabota.be

Kids Noord vzw. De kinderen en jongeren van Antwerpen Noord kunnen bijna elke dag en een heel jaar lang bij Kids Noord terecht voor fijne activiteiten en uitstappen vol spel, creativiteit, sport en ook veel circus. Kids staat voor Kansen In De Stad en dat vertaald zich ook in onze positieve manier van werken. We hebben vooral aandacht voor de minder kansrijke jeugd uit de buurt. We organiseren activiteiten voor de kinderen (van 6 tot 11 jaar) in onze lokalen vlak bij Park Spoor Noord. De tieners (van 12 tot 15 jaar) en de jongeren (van 16 tot 25 jaar) vinden ons in het jeugdhuis in de wijk Schijnpoort.

website : www.kidsvzw.be

email : info.noord@kidsvzw.be

Service Actions Sociales, Service d'Aide en Milieu Ouvert reconnu (AMO), Prévention générale par une action individuelle, collective et communautaire

Constitution d'un réseau local de partenaires dans un but de relais

Responsabilisation, apprentissage à l'autonomie par la disponibilité, l'orientation

Favoriser la création de lieux et d'outils d'expression

Intégration des jeunes dans la vie et les structures de leur quartier

Ecole de devoirs.

adresse : Rue Jonruelle 15, B-4000 LIÈGE

téléphone(s) 04/2271182

Over Kind & Samenleving vzw

Kind & Samenleving wil, via onderzoek en ontwikkeling, bewerkstelligen dat kinderen vanuit hun actorschap en eigenheid, volwaardig kunnen deelnemen aan de samenleving. Deze sociale participatie van kinderen willen we ondersteunen en voor volwassenen meer vanzelfsprekend maken. De samenleving ontzegt zich immers een belangrijke meerwaarde wanneer ze kinderen uit de maatschappelijke besluitvorming weert.

Kind & Samenleving heeft ruim 20 jaar ervaring met kwalitatief onderzoek bij kinderen (3-12 jaar), waarbij de eigen belevingen, benaderingen en meningen van kinderen centraal staan. *Kind & Samenleving* verbindt bovendien onderzoek met praktijk door pilootprojecten en acties te ondersteunen m.b.t. de sociale participatie van kinderen.

Meer info op: www.k-s.be

Nieuwelaan 63

1860 Meise

Tel.: 02 272 07 53

Fax.: 02 269 78 72

info@k-s.be

In samenwerking met:

De Vlaamse Overheid

UNICEF België

